Сл Б271
В

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1981

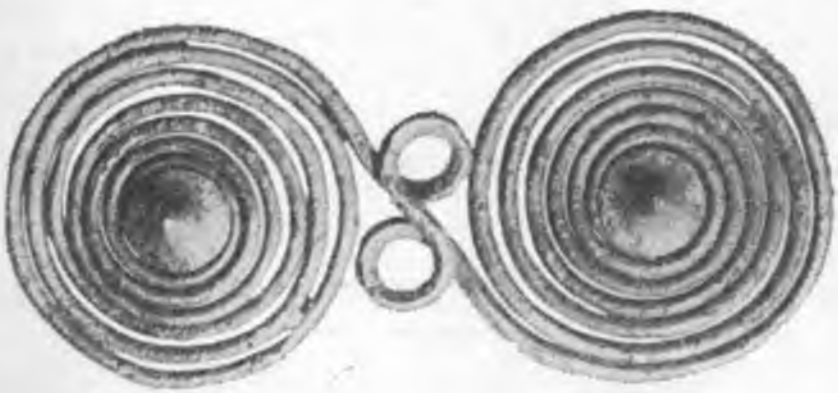

На корицата

Бронзова очилата фибула от погребение в тракийския некропол в м. Стублен ски връх при с. Софрониево, Врачански окръг. VIII в. пр. н. е. Окръжен исторически музей, Враца

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Fibule en bronze en forme de lunettes d'une sépulture de la nécropole thrace du lieu-dit Stublenski Vrâh près du village Sofronievo, département de Vraca. VIIIe s. av. n. ère. Musée historique départemental, Vraca

Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1981
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ
ISSN 0324-1203
ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Год. XXIII
3
1981

Технологично изследване на червения фирнис от римските керамични центрове в с. Бутово, с. Хотница и Павликени, Великотърновски окръг

ВЕСЕЛИНА НАЧЕВА

Както е известно, след създаването на провинция Долна Мизия в края на I в. на н. е. първата задача, която си поставили римските завоеватели, била укрепването на новите граници. По протежение на целия бряг на р. Дунав възниквали лагери на големи войскови поделения. Втората отбранителна линия по Стара планина предизвиквала настаняването на нови войскови части.[1] В началото на II в. римските войски в Долна Мизия вече се състоели от два легиона, пет конни части, седемнадесет кохорти и три нумера, или общо около 40 000 души.[2] Заедно с войската в новите римски владения се настанили голям брой обслужващи ги лица, роби, ветерани, търговци и преселници занаятчии. Около лагерите се създали селища, които по-късно прераснали в градове. През 102 г. е основан и Никополис ад Иструм. Този голям град започнал оживени търговски връзки не само с източните гръцки провинции, но и с производствените центрове из цялата Римска империя. В новата римска провинция заедно със скъпите метални и стъклени предмети били внасяни и керамични съдове, произведени в малоазийските и италийските работилници и големите центрове в Галия и Рейн. И въпреки че след II в. галоримската продукция получила голямо развитие и по Дунав се разпространила из всички балкански страни,[3] съдовете, внесени отвън, оставали като предмети за лукс и били притежание на малка част от населението. В същото време основната част от войската и заселниците се нуждаели от големи количества съдове за ежедневна употреба. Налагало се засилване на местното керамично производство. Около селищата изниквали работилници, ръководени най-напред от малоазийски майстори преселници, а по-късно и от тракийски грънчари. В работилниците край днешното с. Хотница, в които дотогава била произвеждана груба и строителна керамика, започнало производство на фини, покрити с фирнис съдове, а малко по-късно във вилата на богат земевладелец край Павликени се появили многобройни работилници за художествена, обикновена и строителна керамика.

Големите залежи на глина край с. Бутово не останали незабелязани от тогавашните майстори и там през втората половина на II в. започнал производство голям керамичен център, който най-сетне наситил местния пазар с необходимите за домашния бит съдове и предмети.[4]

Условията за създаване на керамични работилници са: в района да се намират пластични глини, течаща вода и гориво за

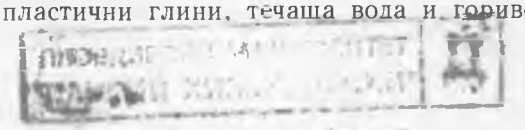
30548/95

пещите. Именно такива условия тогавашните майстори намират край днешния гр. Павликени, с. Бутово и с. Хотница.[5] В тези райони глините са в големи количества и с добри качества, текат реки, водите на които се използуват не само за замесване на глината, но и за очистването ѝ, а горивният материал е доставян от близките широколистни гори.

Предмет на настоящото изследване е цветното покритие на фината керамика от този район. Това покритие на римската керамика в различните археологически публикации има най-различни наименования: лак, фирнис, лем, а понякога дори и глазура. За нас най-правилно е определянето му като *лем*. Така се наричат обикновените цветни глини, които се топят при температура от 900 до 1250°. Тези глини съдържат значителни количества кварцов пясък, фелдшпати, железни окиси и калциев карбонат, които при посочените температури си взаимодействуват и образуват стъкловидна стопилка, застиваща в кестенявочервен цвят.[6] Но тъй като у нас, а и в повечето чужди издания за означаване на черното и червеното покритие на гръцката и римската керамика си е пробил път най-вече терминът фирнис, занапред ще употребяваме него.

Фирнисът в римската керамика изпълнява две основни задачи: придава красив, блестящ вид на керамичния съд и същевременно го прави водоустойчив — качество, ценено във времето, когато почти всички съдове в домашния бит били изработвани от глина. В зависимост от температурата на изпалването и средата, в която то е преминало, цветът на фирниса се променя от светло оранжевочервен през кафявочервен до тъмносивия виолетов на редучно изпалената глина.

Както казахме, за главна суровина при производството на керамика се използуват глини, чиито пластични качества ги правят удобни за работа. За цвета, получаван при изпалването, античният майстор не е държал, тъй като желаното оцветяване давал фактически фирнисът. В случаите, когато основната глина притежавала хубав цвят,[7] фирнисът изпълнявал само ролята на водонепропусклив слой.

Фирнисът трябва да притежава приятен цвят, ниска температура на топене и коефициент на свиваемост, еднакъв с този на основната глина. Първото условие създава красивия външен вид на предмета, второто е необходимо, за да се получи лъскавина и непропускливост без опасност от деформация, а при липсата на третото условие олющването на поливката по време на съхненето е неизбежно.

Дебелината на фирнисовия слой на съдовете от Павликени и с. Бутово се движи в границите от 0,01 до 0,05 мм.[8] Този тънък слой, голяма част от който е навлязла по

Таблица I

Силикатен анализ на глините

Находище \ Съдържание, %	IO	AlO	Fe_2O_3	TiO_2	CaO	MgO	Na_2O	K_2O	Загуби при накаляване
Керамичен център, Павликени — основна	51,87	12,29	4,73	0,93	11,26	1,37	1,47	2,27	13,87
Гората над центъра в Павликени	69,81	13,04	5,26	0,33	2,98	1,00	1,23	1,96	4,53
М. Калищата, с. Димча	67,99	14,90	6,15	0,98	1,04	1,11	1,15	2,10	4,55
С. Бутово (червена)	48,86	21,05	7,69	0,76	5,89	2,04	3,20	3,04	7,11
С. Бутово (жълта) — основна	55,44	15,29	5,46	0,89	4,58	1,36	0,69	2,13	12,43
Кв. Метковец, Враца	33,14	36,61	11,16	1,04	3,31	1,31	0,62	0,55	15,21

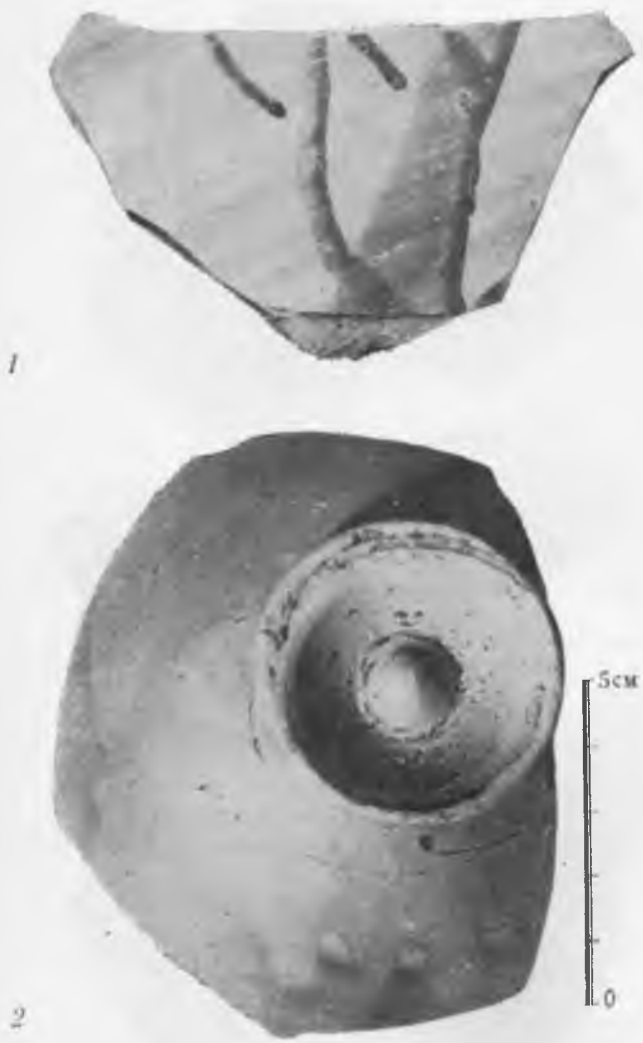

●*Обр. 1. Фрагмент от съд от римския керамичен център в Павликени с потекъл фирнис. Fig. 1. Fragment de vase du centre ceramique romain à Pavlikeni au vernis coulant*

●*Обр. 2. Дъно на малък съд от римския керамичен център в Павликени със следи от пръсти. Fig. 2. Fond de petit vase du centre ceramique romain à Pavlikeni avec des traces digitales*

време на стопяването в основната маса на изделието, прави изследването на фирниса много трудно. За нас представлява интерес, от какви глини е получаван той. Естествено вниманието ни бе насочено към близките до обектите цветни глини с висок процент железни съединения. За изследване бяха събрани 26 проби от глини, намиращи се в районите на с. Хотница, с. Бутово и Павликени. При опитното им изследване част от тях отпаднаха поради неподходящия цвят, който получаваха след изпалването им, друга — поради високата им температура на топене, а трета — поради несъответствието на коефициента им на свиване с този на основната глина. Най-подходящи се оказаха глините, намерени в околностите на с. Димча, в м. Кариерите при с. Върбовка, Великотърновски окръг, бутовската жълта и червена глина и тази, намерена в гората над керамичния център в Павликени. Освен това за сравнение използувахме още три проби глини, взети от различни краища на страната: от мините в кв. Метковец във Враца, от с. Шабла, Толбухински окръг, и от Брезник, Пернишки окръг. На всички бяха направени пълни силикатни (табл. I) и минераложки анализи.[9] При опитите, за да доближим технологията на работа към тази на римските работилници, допълнителните манипулации извършихме по начини, употребявани по онова време. Глините пречистихме с плавене и утаяване, а някои от изпалванията проведохме в обикновена грънчарска пещ.

От голямо значение за хубавия блясък и равномерен гланц на фирниса е доброто му пречистване. Освен това колкото по-фини са частиците на глината, толкова стопяването им е по-лесно.[10] Затова, преди да започнем опитите, преплавихме многократно глините. При този процес бяха отстранени всички едри скални частици, калциевият карбонат, слюдите и най-вече кварцовият пясък.

От избраните от нас глини най-много примеси има тази от гората над центъра в Павликени — над 55% песъчлива фракция. Количеството вещество, което оставаше след промиването, беше едва около 1/10 част от първоначалното. Най-чиста се оказа глината от с. Димча. При нея чрез плавенето се почистиха най-вече органични остатъци. Разместването ѝ във вода беше много трудно, тъй като това е глина със силни пластични качества. От глината от с. Върбовка трябваше да се отстранят варовиковите грудки, които паднаха на дъното още при първото промиване.

След промиването глините получиха вече друго съдържание: отстранени бяха т. нар. в керамиката „острещи вещества" и същевременно се увеличи процентът на глинестото вещество. Получената фина утайка има големина на частиците средно от 3 до 5 μ. Тя не е подходяща основна маса за приготовляване на керамични изделия, но има качествата за фирнис.

У нас се срещат глини,които са естествено преплавени. Такъв е например червеният мергел от м. Погледец над кв. Метковец във Враца. Тази глина местните грънчари използували до края на миналия век за същата цел — като фирнисова поливка на керамични турски лули.[11] Поради изключително финия ѝ утаечен състав точката на топенето ѝ без преплавяне е сравнително ниска — 960°.

Полагането на фирниса става при т. нар. в керамиката „кожна твърдост“ — моментът, в който съдът все още не е изсъхнал напълно. Сухите, както и много влажните изделия не са подходящи за работа. При сухите фирнисът се олющва, а при влажните полагането му води до изкривяване. По тези причини покритите изцяло с фирнис италийски и галоримски керамични съдове най-често са изработвани с по-дебели стени. При тях поливката е правена на два пъти, за да има възможност черепът да поеме влагата. В нашите центрове обаче технологията е малко по-друга. Съдът, хващан за долната част, само с едно потапяне в разтвора е обливан от вътрешната и донякъде от външната страна. Крачето на съда се оставя сухо, за да поддържа новонамокрения предмет. Този начин на работа е много по-бърз, опасността от изкривяване се предотвратява, но фирнисът потича неравномерно по стените на съда и на места остават капки и следи от пръсти (обр. 1). Често между тези, останали по съдовете следи се срещат отпечатъци от детски пръстчета (обр. 2). Това дава основание да се предполага, че в тази най-лека операция от производството на керамика —обливането с фирнис — са взимали участие и най-малките членове на семейството на грънчаря.[12]

Следващият важен и отговорен етап в керамичното производство е изпалването. От правилното протичане на този процес зависят външният вид и качеството на изработения предмет. Той има три основни етапа: подгряване, изпичане и охлаждане. Неспазването на само един от тях може да

●*Обр. 3 а, б) фрагменти от бракувана керамика поради деформиране от римския център в Павликени. Fig. 3 а, б) fragments de céramiques de rebut par suite de déformation du centre céramique romain à Pavlikeni*

●*Обр. 4. Фрагмент от съд от римския керамичен център в Павликени с различно качество на фирниса на а) външната и б) вътрешната страна. Fig. 4. Fragments de vase du centre céramique romain à Pavlikeni au vernis de différente qualité de а) côté extérieure et б) côté intérieure*

5

●*Обр. 5. Фрагмент от съд от римския керамичен център в Павликени с разлика във фирниса на горната и долната половина на съда. Fig. 5. Fragment de vase du centre céramique romain à Pavlikeni avec une différence dans le vernis de la moitié supérieure et inférieure du vase*

доведе до бракуване на продукцията. В конкретния случай ще разгледаме процесите, които се извършват не като цялостно изпалване, а само онези, които помагат за стопяването на фирниса и за получаването на хубавия му цвят.

При изпалването на керамичните произведения между съставните вещества на глината настъпват сложни физико-химични взаимодействия, в резултат на които се получават стъкловидни стопилки.[13] Колкото е по-голям процентът на топилните вещества и са по-фини частиците на отделните компоненти, толкова по-ниска ще бъде температурата на топенето.[11] В случая при римската керамика интервалът между точката на топенето на глината и тази на фирниса трябва да бъде най-голям. Само така ще се получи блестящата повърхност на покритието, без да се деформира самият съд. Много често обаче при тогавашната техника на изпалване, когато грънчарят е определял температурата визуално и е следял необходимите градуси само по промяната на цвета на стените на огнището и на вътрешността на пещта, в желанието си да достигне най-високата температура за стопяване на фирниса е прехвърлял тази граница и цялата продукция е трябвало да се бракува. Около римските пещи се намират големи количества деформирани, стопени и дори остъклени фрагменти от съдове, което се обяснява точно с желанието да се достигне възможно най-високата температура.

Грънчарските пещи от римско време по нашите земи са два вида: вкопани и полувкопани. Фината керамика била изпалвана в пещите от полувкопания тип.[15] Малкият обем на тези пещи бил удобен за лесно достигане на високи температури и е застраховал производителя в случай на повреждане на съдовете загубите да бъдат минимални.

Температурата, при която е ставало изпалването на фината керамика от Павликени, с. Хотница и с. Бутово, се е движела между 800 и 1100°. Опитите потвърдиха, че при ниските степени на загряване стопяването на фирниса не се осъществява, а при прехвърляне на високите—основните глини променят цвета си и се деформират. От основните глини най-лесно топима се оказа тази от Павликени. При силикатния й анализ бе открит голям процент $CaCO_3$, а опитно е установено, че при наличие на над 10% карбонати в глината интервалът между точката на уплътняването и точката на деформацията не превишава 30—50°.[16] С това се обяснява и най-голямото количество бракувана керамика около пещите в Павликени(обр.3).

Опитите за стапяне на фирниса на нашите проби проведохме чрез отделни изпалвания с постепенно покачване на крайната температура, като за интервала от 800 до 1000° покачването беше с по 20°, а от 1000 до 1200°— средно с по 50°.

Получиха се следните резултати. До 800° не се появиха никакви видими изменения в глините. При 920° започна затопяване на глината от с. Димча. При 1000° се стопи пробата от с. Върбовка и даде плътна, блестяща лъскавина. Най-трудно топима се оказа глината от гората над Павликени — тя получи лъскавина при 1140°. Тези температури не оказаха влияние на основните глини. Едва при 1200° се деформира пробата от павликенската глина и малко след това — тази от хотнишката.

Устройството на римските керамични пещи е такова, че редуването на редучната и окислителната среда в камерата е неизбежно. Пламъкът и димът от огнището преминават през отворите от долната в горната камера, загряват наредената продукция и излизат през горния отвор. Съдовете, поставени непосредствено над долната камера,

се изпичат при по-висока температура, движението на димните газове край тях е по-бързо, докато край стените димът се задържа по-дълго време. Всяко хвърляне на гориво е усилвало редучната среда, а интервалът между две хвърляния е увеличавал притока на кислород и е възстановявал окислителната атмосфера. В началото на изпичането тази периодичност не е имала значение, нещо повече — бавното загряване и редучната среда са ускорявали стапянето на фирниса. Железните съединения, намиращи се в глината (а във фирниса те са в големи количества), преминават при редучни условия във FeO, който има много по-силни топилни качества в сравнение с другите производни на желязото. След достигане на точката на топенето обаче е необходимо да се насити горната камера с достатъчно кислород. Това се постига, като се изчисти огнището от жарта и при изстиването ѝ се осигури силен приток на въздух. При тези условия черният FeO възстановява кислорода, отнет при редучната среда, и преминава отново в червения Fe_2O_3.

Редица дефекти по съдовете са били неизбежни спътници на керамичното производство. Нееднаквата температура, получавана в пещите, препичала част от съдовете, а други оставяла недопечени. Понякога съд, на чиято външна страна поливката е в подобър вид (обр. 4 *а*), от вътрешната страна (тъй като съдовете били нареждани по няколко един в друг) е с матов, незатопен и лесно лющещ се фирнис (обр. 4 *б*) — температурата съвсем малко не е достигнала. Други фрагменти свидетелстват за смяната на редучната и окислителната среда в пещите — FeO в горната част на някои съдове (обр. 5) е имал възможност да възстанови загубения кислород и е получил ясния червен цвят на хематита, а долната част, която е останала затворена от другия съд, е била в редучна среда (димът, затворен между съдовете, излиза по-бавно) и фирнисът ѝ е с мътен виолетовочерен цвят, а основната глина — сивожълтеникава. Резултатът от промяната на средата личи и когато дебелината на фирниса е различна (обр. 1): в тънкия слой стопен фирнис кислородът от въздуха е успял да проникне в цялата му дълбочина и той е червен, а в значително по-дебелия (при стеклите се капки от поливката) окислението не е било достатъчно и той е застинал в тъмния цвят на редучния железен окис.

От извършените наблюдения върху фирниса на съдовете от римските керамични

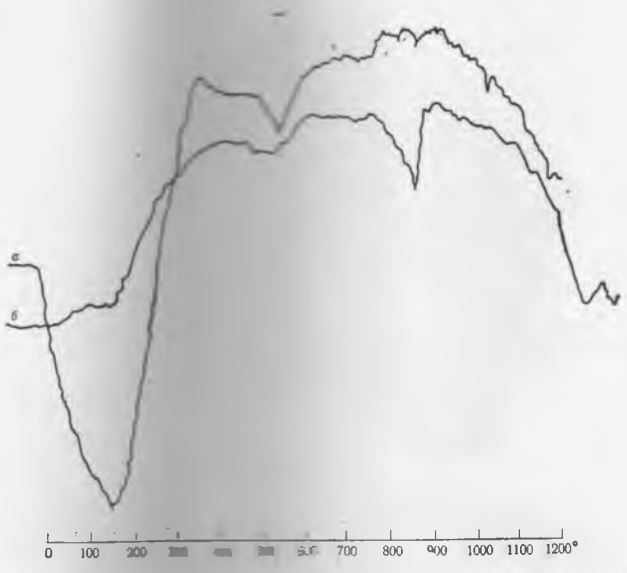

6

● *Обр. 6. Температурни криви на глини от м. Кариерите при с. Върбовка, Великотърновски окръг: а) преплавена глина, б) непреплавена глина. Fig. 6. Courbes de température des argiles du lieu-dit Karierite près du village Varbovka, département de Veliko Tărnovo: a) argile trempée, б) argile détrempée*

работилници край с. Бутово, с. Хотница и Павликени правим няколко извода. Той е бил приготовляван от местни суровини. Качеството му се е влияело от глините, които били намирани в дадения район. По вид е близък до поливките, произвеждани в центровете в Мала Азия и по Северното Черноморие,[17] но не може да достигне финеса на фирнисовите покрития, получавани в италийските работилници и в големите центрове в Галия и Рейн. Ненадминатият блестящ вид на техните фирниси, за получаването на които съществуват редица хипотези,[18] се среща и у нас само по фрагментите от съдове от внесената керамика. Независимо от това обаче местните майстори са успели да намерят и отделят от заобикалящите ги глинени находища най-добрите глини, да ги дообработват и от тях да приготвят фирниси с много добри качества.

Фината керамика, произвеждана в посочените центрове, се открива при археологическите разкопки из цяла Северна България. Нейната грижлива изработка и украса и не на последно място нейният фирнис я отделят от останалите и тя може да бъде разпозната от всеки специалист археолог. Това оправдава интереса ни към технологията на нейното производство и към целия керамичен комплекс — единствен открит досега на Балканския полуостров.

[1] Б. Султов. Павликени и Павликенския край. Велико Търново, 1977, с. 13

[2] По данни от дисертацията на В. Герасимова-Томова „Римските помощни войски на провинция Мизия. I—III в."

[3] H. von Petrikovits. Das römische Rheinland Köln, 1945, p. 118.

[4] Антични керамични центрове в Долна Мизия, Антична балканска керамика, Велико Търново, 1975. б. м., с. 1—3.

[5] Б. Султов. Новооткрит керамичен център край с. Хотница. — Археология. 1960. кн.4 с.12—24.

[6] В. Пеев. Технология по керамика. С., 1964, с. 109.

[7] С. А. Беляев. Краснолаковая керамика Херсонеса II—IVвв. — В: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 36.

[8] Измерванията са направени в Геохимичната лаборатория на Геологическия институт при БАН от Л. Пунев, на когото благодарим.

[9] Тези и следващите анализи са направени в лабораториите на Института по стъкло и фина керамика, София. Изказваме благодарност.

[10] A. Blanc. La terre sigillée gallo-romaine, Quelques observations faites aux laboratoires de Valence. — Revue archeologique du Centre, IV, 1965, p. 21—30.

[11] Сведенията и глина за проба получихме от Д. Бучински, бивш скулптор при АИМ.

[12] При консултацията, направена с д-р Йордан Йорданов от Института по морфология при БАН, се оказа, че следите от меките части на пръстите върху фрагмента са на дете между 7 и 10 години.

[13] В керамиката за спечен се смята череп, който има водопоглъщаемост под 2%.

[14] Термичните анализи на проби на преплавена и непреплавена глина от м. Кариерите при с. Върбовка (обр. 6), направени от Г. Фекелджиев в Лабораторията по петрография на Института по стъкло и фина керамика,„ показват характерните за хидрослюдения тип глинести минерали ендотермични ефекти: 120, 630 и 860° — за нормалната суровина, и 140, 545 и 820° — за преплавената суровина, като ендоефектът при 880° може да се дължи и на примес на карбонатно вещество. Структурно свързаната вода при преплавената глина се отделя при значително по-ниска температура — 545°, т. е. с около 90° по-ниска от непреплавената глина. Липсата на ясно изразени екзотермични ефекти при преплавената глина показва, че след разрушаване на хидрослюдената структура не настъпват ясно изразени прекристализационни процеси, а веществото остава във фино дисперсно състояние, като е силно реактивоспособно и вероятно с желязото дава някакъв тип нискотемпературен евтектикум. Това навярно е основа на по-лесното затапяне на преплавената глина, фиксирано от ендотермичния ефект при 1025° — значително по-нискотемпературен от ефекта при 1260° за непреплавената глина." Благодарим за резултатите.

[15] Б. Султов. Цит. съч., с. 12—24.

[16] И. Иванова, Л. Ваткова. Технология на фината керамика. С., 1976, с. 47.

[17] Т. Н. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА СССР, 25, 1952, с. 289—326.

[18] M. Picon. Introduction à l'etude technique des céramiques sigillées de Lezoux. Dijon, 1973, p. 43.

Etude technologique du vernis rouge des centres céramiques dans les villages Butovo et Hotnica et à Pavlikeni, département de Veliko Tarnovo

V. NAČEVA

(Resume)

L'auteur aborde l'étude expérimentale d'obtention du vernis du type dit grec oriental de la céramique romaine. Ont été utilisés des matériaux archéologiques et des matières premières des grands centres de production de céramique romaine dans les villages Butovo et Hotnica et à Pavlikeni, alors sur le territoire de Nicopolis ad Istrum. Des analyses du silicate et minéralogiques de l'argile des gisements proches des centres ont été faites ainsi que de nombreuses épreuves pour la détermination de la température de leur fonte. Au cours du travail on a utilisé une technologie proche autant que possible de celle, employée dans l'Antiquité. Une partie des épreuves ont été cuites dans des fours — copies des fours romains, découvertes lors des fouilles des centres céramiques.

On a établi que le vernis est préparé d'argiles colorées se trouvant dans la région des sites étudiés. La température à laquelle avait lieu la cuisson variait entre 800 et 1100°. L'auteur étudie le processus du milieu de réduction et d'oxydation dans les fours, ce qui explique la variété de couleurs de la production finie.

По въпроса за термоперипатоса на Никополис ад Иструм

САВА Н. БОБЧЕВ

Едно нежелано обстоятелство ни принуждава да вземем отново отношение по въпроси из областта на архитектурната археология, тази част от общата археология, която като че ли без право на самостоятелност дава все повече доказателства за нуждата от нея. Макар въпросите, които тя засяга, да не са от най-важните, те не са от най-леките. Все пак с тях се занимават почти всички археолози. Но тъй като тези въпроси са твърде специални и трудни, тяхното криво разрешение пречи твърде много за успеха на общата археология. А и самата архитектурна археология, като не се прилага, губи авторитета си като самостоятелен метод. Омаловажаването на този метод принася големи вреди в практиката на общата археология. Считаме, че въпросът, който ни занимава в настоящата работа, се нуждае да бъде изяснен от тази гледна точка.

Повод ни дават трите статии на Т. Иванов, поместени в сп. „Археология“.[1] В тях той се стреми да докаже, че противно на досегашното, макар и хипотетично изказано мнение сградата, която загражда северната страна на агората в Никополис ад Иструм, не е споменатият в известния надпис термоперипатос, а антична базилика. Т. Иванов търси този перипатос вън от агората — в сградата, наричана досега условно и „неправилно“ от нас и др. президиум. Аргументите му са:

1. Тълкуването на името термоперипатос показвало, че такава сграда е била отоплявана с изкуствено отопление — хипокауст. Такова отопление Т. Иванов намерил в сградата, наричана досега неправилно президиум.

2. Мястото, където е бил намерен надписът с името термоперипатос, било, както изглеждало (?), близо до тази сграда-президиум.

3. По архитравите на северната портикова колонада на агората нямало място за блока с надписа „термоперипатос“, защото този архитрав имал надпис, профил и размери, различни от тези на архитравите от северния портик.

4. Разположението на отделните късове зидария в две редици по десет в северната сграда на агората показвало, че пространството на тази сграда било трикорабна базилика. Редицата от други десет по-малки квадратни зидове, разположени между споменатите две редици от по-големи зидове, била от по-късно време и затова не се взимала под внимание при разглеждане на въпроса за разпределението и покриването на „базиликата“. Тази редица зидове имала вероятно предназначение да усили подпората на покрива (?), поради което не е показана в „поправения“ план на агората, който Т. Иванов предлага на с. 19, кн. 2, 1977, сп. „Археология“. За доказателство той дава паралели с елинистическите базилики в Ефес и Смирна.

5. „Базиликата“ зад северната колонада на агората в Никополис служила за търговия и съдопроизводство, средният ѝ кораб бил издигнат по-високо от страничните по подобие на известния по-късно тип базиликални сгради, както се приема това за базиликата в Ефес по една реконструкция на Е. Фосел.

6. Досега не е бил познат планът на северния портик — „базилика“. Едва сега този план бил установен от него (но в статиите на Т. Иванов такъв липсва като документално заснимане!), вследствие на което С. Бобчев и др. погрешно смятали, че там бил термоперипатосът. В същност термоперипатос и гражданска антична базилика не бива да се смесват, казва Т. Иванов. Дават се и следните аргументи: а) фриз-архитравът с надписа „термоперипатос“ би трябвало да оформява издаден пред фасадата на северния портик вход; такъв вход обаче липсвал по тази фасада, макар че в базиликата в Смирна имало такъв, б) при наличността на монументалния надпис по архитравите на северния портик втори надпис върху някакъв издаден вход би бил излишен, освен това двата надписа — монументалният и този с названието „термоперипатос“ — са различни по време и по оформянето на буквите и профила, в) тепмоперипатосът бил вън от агората по гореказаните причини (но според Ж. Сьор мястото му е на форума, както това

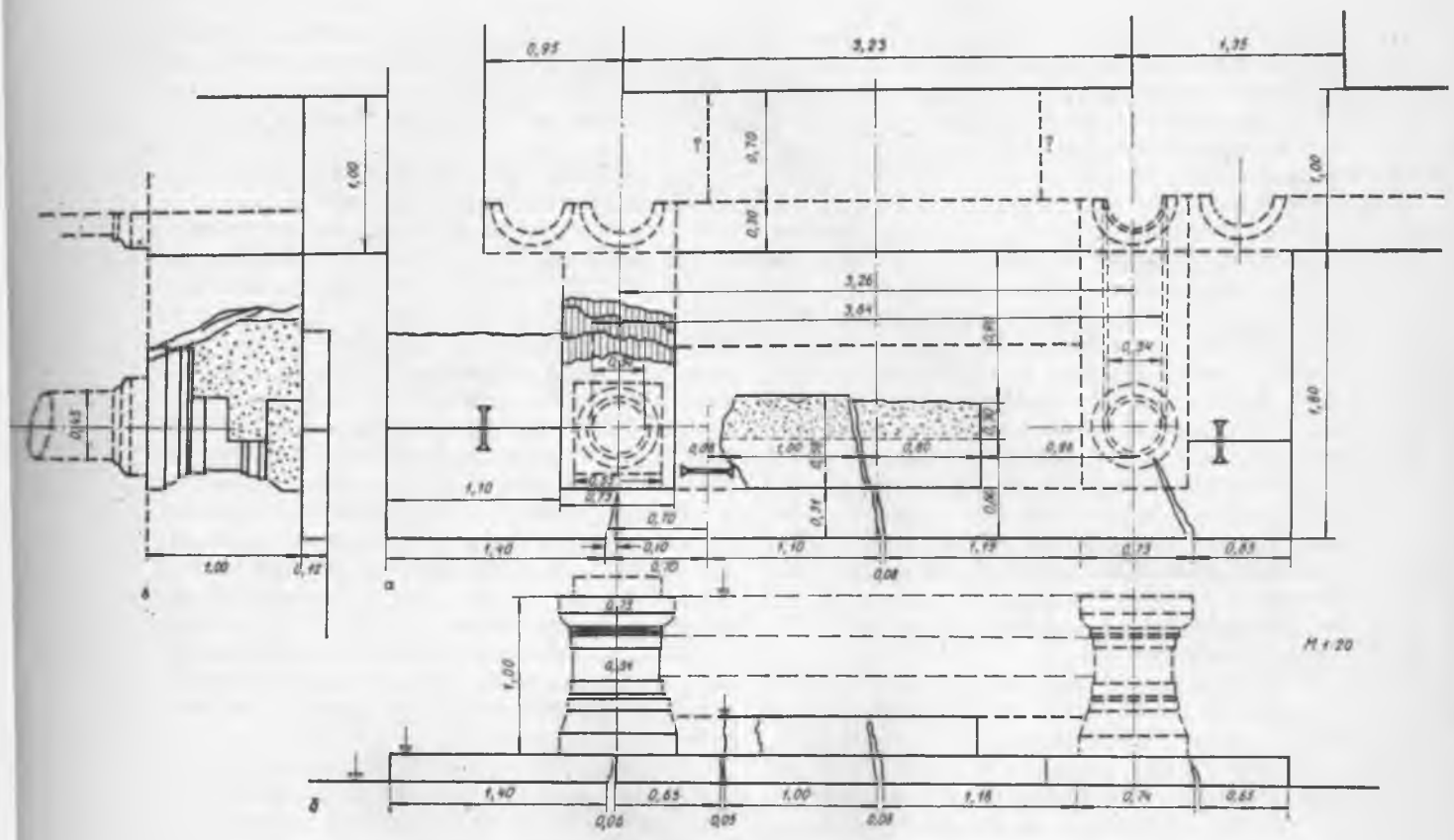

●*Обр. 1. Провизорна снимка на останки от северозападния портик на „президиума“ (арх. С. Бобчев, 1965 г.): а) хоризонтален план; б) вертикален изглед; в) вертикален разрез. Fig. 1. Photo provisoire de vestiges du portique nord-ouest du „présidium“ (arch. S. Bobcev, 1965): а) plan horizontal; б) vue verticale; в) section verticale*

е било в малоазийския град Киме), г) полуколоните (Halbsäulen), намерени на терена на северния портик, служили за подпори на покрива на базиликата върху вътрешните големи „подпорни“ зидове с интерколумни около 6,00 м, което предполага дървени греди-архитрави, но не каменни архитрави, от каквито няма и следа.

Преди да влезем в разбор на тези твърдения, възприети от Т. Иванов като „факти“, считаме, че трябва да отбележим установеното правило за тип на антична базилика като постройка, но не с определено предназначение. За такава се счита освен само по наименованието си *στόα βασίλεια* и особената по план базилика на Витрувий във Фанум — само трикорабна сграда, при която средният кораб (*δρόμος*) е по-широк от страничните, а античната *στόα* е двукорабна сграда с еднакво широки кораби. Няма да сгрешим, ако приемем, че от това правило няма изключение. Само по тази причина сградата северно от северния портик на агората не може да бъде наречена базилика. Това считаме за необходимо да подчертаем, защото на с. 5, кн. 3, 1979, на сп. „Археология“ Т. Иванов изрично казва, че термоперипатосът, т. е. стоа, не е идентичен с гражданска антична базилика. Това е вярно за базиликата като тип сграда, но че сградата в северния портик е базилика, а не перипатос-стоа, това не е доказано, а според досегашните данни не е и вероятно. Освен това считаме за нужно да подчертаем, че един перипатос, макар и „термо-“, т. е. като стоа, никога не е имал нито нужда, нито възможност да се отоплява с хипокауст, даже и когато е бил изложен на север. Такъв е случаят с многобройните антични стои. В това отношение Ж. Сьор, макар и да е критикуван, че не е Spatenarchäologe, правилно отбелязва: „. . .при все това не може и да се помисли в думата *θερμοπερίπατος* да се търси означение на начин за

отопляване, дори и зачатъчен."[2] Т. Иванов в желанието си да прокара като теза своята хипотеза елиминира съвършено неоснователно редицата от десет еднакви, хомогенно конструирани квадратни подпорни зида, разположени по средата на сградата зад северния портик и разделящи я на два равно широки кораба, като ги смята за неспособни да носят покрива, и поради това твърди, че били от по-късно време и вероятно са служили като допълнителни подпори за подсилване. Но как така по средата на главния кораб? Тук е мястото да запитаме как се тълкува тяхното присъствие там? Или ако това не може да се обясни общоархеологически, нека това сторят графически при съвсем точни обмери (Steingetreu) техницитесътрудници в разкопваческия колектив. Освен ако не се намери какво да е обяснение. А разположението им по средата на осовата линия на сградата е типично само за двукорабните сгради-стои, но за базилика е недопустимо.

Що се отнася до прибавката „термо-", неправилно тълкувана от Т. Иванов като нещо „топло, затоплено", т. е. хипокауст, такъв, изглежда, няма и в т. нар. от нас хипотетично „президиум", защото, когато на 22—23. IV. 1980 г. посетихме Никополис Ад Иструм, видяхме, че тази около 65 м дълга сграда е разкопана досега само на около 3 м дължина, в която малка ивица няма следа от хипокауст (носещи колонки, сажди), макар че са разкрити начално някакви помещения. Също и глинените тръбички-тампони, намерени там, съвсем не са монопол на конструкцията хипокауст, а се употребяват при всяка значителна частна или обществена антична сграда, която има нужда от въздушна изолация против влага чрез двойна външна стена даже и без суспензура.[3]

Т. Иванов ни вменява, че не сме си задавали въпроса, как е била покрита северната зала на агората в Никополис ад Иструм и къде са били подпорите на нейния покрив. Както казахме по-горе, само фактът, че корабите на тази предполагаема базилика са еднакви по ширина, говори, че тя не може да бъде базилика. Ето защо и предлаганото от Т. Иванов издигане на покрива на средния кораб не се оправдава по функционални причини.

От своя страна ще запитаме: възможно ли е двете дълги редици зидове, съставени от цокли от архитектурни сполии без зидарска връзка, различни по форма и големина, да бъдат пригодени за подпори, носещи покрив? Предположението, че били преправяни, не обяснява нищо. Как преправяните по този начин зидове ще служат за подпори на стълбове?

Най-после идваме до най-главния и най-сложния въпрос, който Т. Иванов, както и ние не бихме могли да разрешим при сегашното състояние на нещата, а може би ще остане хипотетичен и в бъдеще: къде е бил поставен архитравът с името „термоперипатос"? Въпросът именно затова е трудно разрешим, защото най-напред трябва да се разрешат чрез много точни заснимания и графични опити за реконструкция далеч потрудните въпроси на архитектурната археология за първоначалното местоположение и предназначение на многобройните и разнообразни архитектурни фрагменти, намерени на терена на северния и северозападния портик, между които има и такива, които загатват присъствието на легла на квадри за хоризонтални арки. И за тях се запитваме, достатъчно ли е да се констатират и описват или е необходимо да се изтълкуват по възможност правилно?

И функционалното предназначение на северния портик и на сградата северно от него засега също не е изяснено, защото и тук липсват конкретни указания (търговско или съдилище, места за магазини или трибуна). А ако базиликата се тълкува като „базиликоподобна улица" (basilikartige Strassen, promenoir),[4] тогава смесването на функциите и понятията „базилика" и „стоа" води до едно свободно тълкуване на предназначението на такава „базилика" в късноримско време, но не и до смесване на тези различни по тип сгради. В този случай един перипатос-стоа може да поеме функциите на базилика или една базилика може да поеме функциите на перипатос-стоа без оглед на характерните им черти като типове сгради. (Според Х. Вайдхаас „пазар, улица и базилика могат дълго време да съществуват на едно място"[5], като, разбира се, за „улица" се направи изключение, например за дългите улици-пазари в Константинопол.) Но тъкмо тук е недостатъкът на разглежданите от нас статии на Т. Иванов.

●*Обр. 2 а) хоризонтален план, б) вертикален изглед и в) разрез на северозападния вход на „президиума" (фронтонът е в горния етаж при същото положение) (арх. С. Бобчев, 1965 г.). Fig. 2 а) plan horizontal, б) vue verticale et в) section de l'entrée nord-ouest du „présidium" (le fronton est à l'étage supérieur dans la même situation) (arch. S. Bobčev, 1965)*

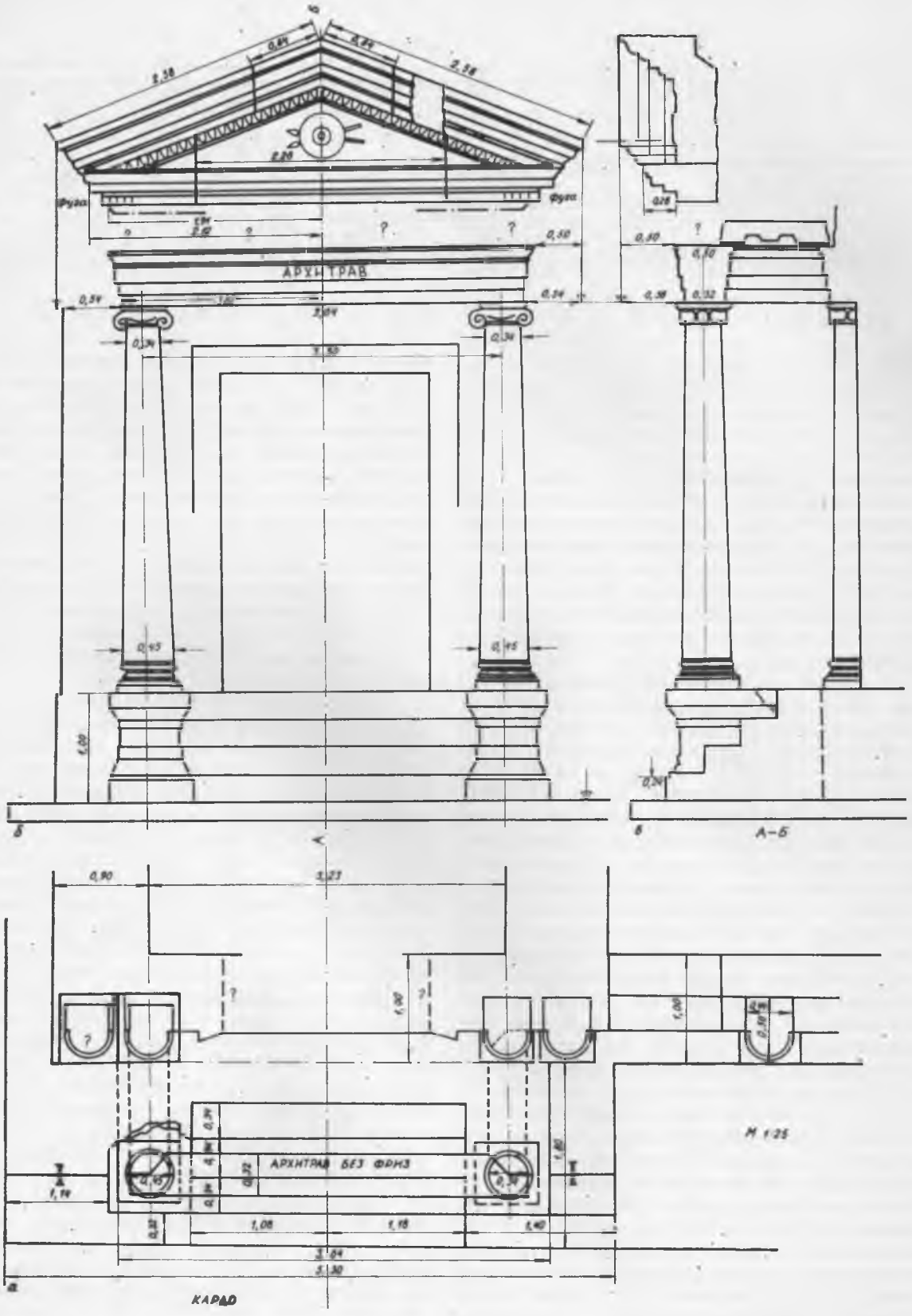
АРХИТРАВ
Фуга
Фуга
А-Б
АРХИТРАВ БЕЗ ФРИЗ
М 1:25
КАРАО

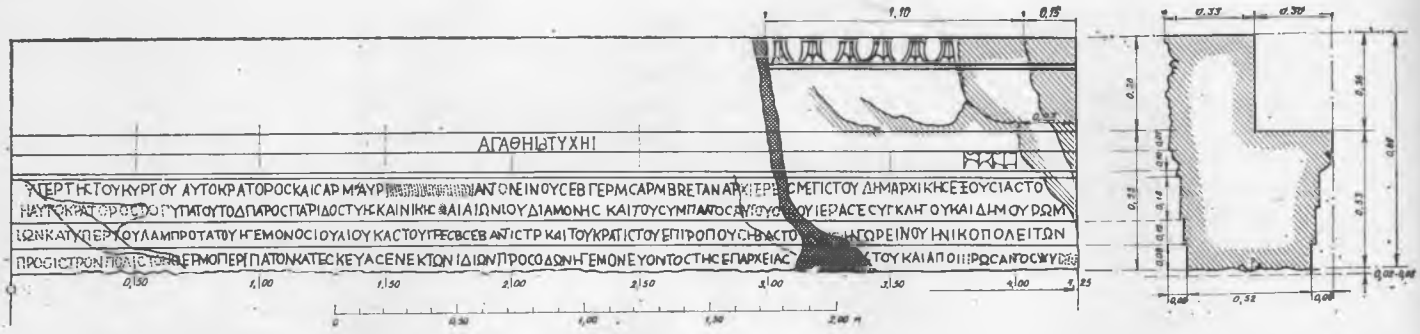

●*Обр. 3. Реконструкция на фриз-архитравния блок с надписа и името „термоперипатос“ (арх. С. Бобчев, 1980 г., по Г. Михаилов). Fig. 3. Reconstruction du bloc de la frise-architrave avec l'inscription et le nom „thermoperipatos“ (arch. S. Bobčev, 1980, d'après G. Mihailov)*

В тях не се взима пред вид, че това, което отделя тези два типа сгради, не е само предназначението им, а преди всичко пространственото им разпределение като типове. Те могат да съжителствуват по предназначение независимо от типа си, обаче за такова смесване пречи, както казахме по-горе, устройството им като двукорабни и трикорабни.

Т. Иванов отбелязва като слабост на нашето хипотетично тълкуване, че не сме виждали надписа. Наистина, когато писахме в миналото за Никополис ад Иструм, ние не бяхме го видели, но това не ни попречи правилно да изтълкуваме името „термоперипатос“ като място, топлено без изкуствено отопление. Днес, когато взехме точно сведение за този блок в Националния археологически музей, София, и от отличните снимки в изследването на Г. Михаилов[6] видяхме, че той е бил монолитен, но е строшен на две неравни части с обща дължина около 4,25 м и ъглово оформяне, така че той не е лежал върху двете колони на портика-вход в т. нар. „президиум“, които имат разстояние между осите си само 3,30 м или общо външно отстояние 3,64 м.

Т. Иванов критикува и някои наши неправилни предположения в по-раншни перспективни скици-реконструкции. Така например на с. 8, кн. 3, 1979, той намира, че сме представили противоречиво в една такава скица на западния портик на агората касети между гредите на покрива (contabulatio), когато той е дървен. А известно е, че в подобни случаи и касетите могат да бъдат дървени.[7] Обаче в труда ни с Ив. Попов[8] (известен на Т. Иванов) същият портик е представен в друг вариант — само като contignatio, т. е. без касети. Също така в перспективната ни скица на цялата агора северната стена на северния портик е представена като колонада, докато във всички други наши планове, които са основни документи, тя е представена като плътна стена. Тези хипотетични скици са или погрешни, или алтернативни и нямат съществено значение. Ние признаваме нашите грешки, но и Т. Иванов трябва да признае своите. Така в неговия „поправен“ план-реконструкция на агората (с. 19, кн. 2, 1977) липсват някои важни подробности, като например средната редица подпорни зидове в северния портик.

В последната си статия „Термоперѝпатът в Никополис ад Иструм“ Т. Иванов дава обширни повторения на стари сведения по същия въпрос с много нови фотографии и два схематични чертежа за местоположението на термоперипатоса, което той продължава да локализира на мястото на сградата, която ние нарекохме, макар и условно, „президиум“. И в тази си статия Т. Иванов, без да схване сложността на проблема, отново счита хипотезата си за доказана теза. По твърде неподходящ за изискванията на архитектурната археология метод, която той изобщо не прилага, Т. Иванов си служи само с фотоснимки и два чертежа, които нямат документална стойност, защото и най-ценният от тях, именно на надписа с името „термоперипатос“, по фотография за съжаление не установява точната дължина на целия каменен блок-надпис. Още по-малко я установява схематичният чертеж (там обр. 3 *б*). В този чертеж Т. Иванов приема, че блокът бил дълъг 3,92 м, когато по наши и на Ив. Попов измервания и съпоставяния този блок е бил дълъг над 4 м, което при външна дължина на един архитрав на северозападния портик на „президиума“ от 3,64 м прави невъзможно поставянето на блока с надписа

на това място (обр. 1—4). Затова и твърдението на Т. Иванов, че разчистването на този портик при последните разкопки решавало проблема за локализирането на термоперипатоса, е невярно. При повторното ни посещение на Никополис ад Иструм (на 28. XI. 1980 г.) ние отново се убедихме, че в „президиума“ не е имало никакъв хипокауст. Това Т. Иванов досега трябваше да установи, ако искаше да локализира аргументирано положението, което е заемал някога блокът с надписа. При това наше посещение констатирахме, че също искането на Т. Иванов да коригира схващането ни за смесената зидария с четири реда тухли в пояса не ни засяга, тъй като той неправилно тълкува тезата ни за опус микстум — една особено важна и сложна зидарска конструкция. Работата е там, че не само в т. нар. „президиум“, но и на много други места в Никополис ад Иструм има зидарии с три и частично проведени пояси с четири реда тухли на хоросан без или с много малко примес от натрошени тухли, които би трябвало специално да се изследват като псевдосмесени зидарии в смисъла, който отдавна сме дали за такива конструкции на много други места от I и II в. на н. е. За Т. Иванов например не е важно, че в разкрития от него магазин № 9 на „президиума“ северната стена е иззидана с южно лице с 4 реда тухли в пояс, а северното ѝ лице е с 8 реда тухли в пояс — нещо, което я изключва от закономерните смесени зидарии, предмет на нашата теза, където ние я възприемаме само като система, т. е. непрекъснато проведена еднакво през цялата дебелина и височина на зида.

● *Обр. 4. Детайлен профил на архитрава и корниза на северозападния вход на „президиума“ (арх. С. Бобчев). Fig. 4. Profil détaillé de l'architrave et de la corniche de l'entrée nord-ouest du „presidium“ (arch. S. Bobčev).*

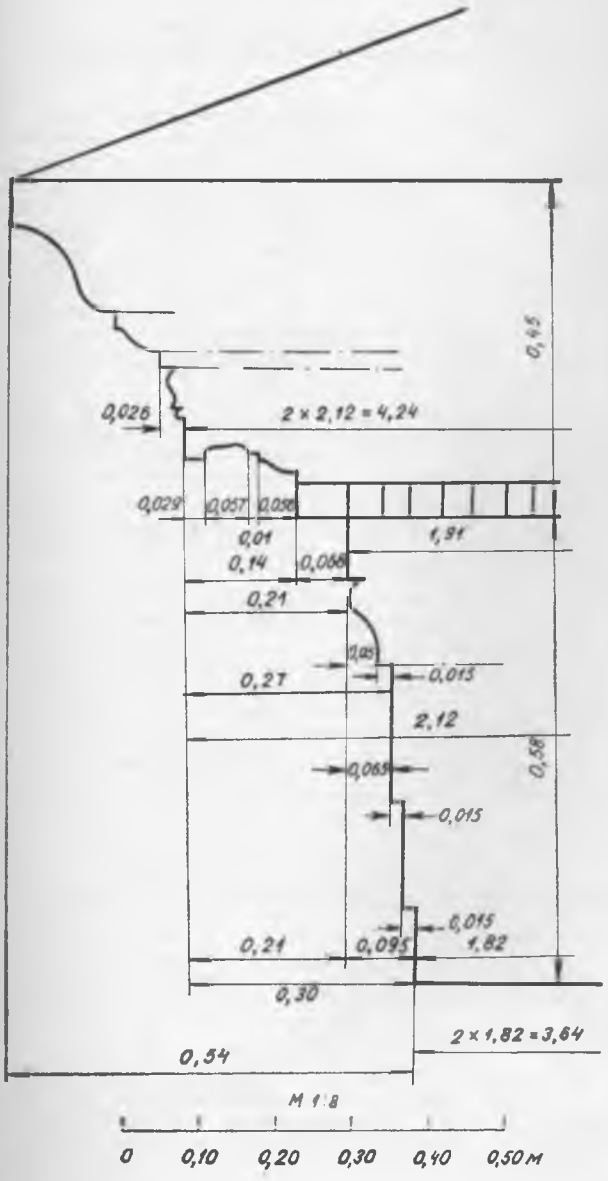

Т. Иванов не ще може да разреши тези въпроси без въвеждане на строгия метод на архитектурната археология и без сътрудничеството на архитекти, изявени като археолози. За съжаление кадрите от такива археолози у нас са съвсем недостатъчни поради недооценяване на нуждата от тях.

Трите статии на Т. Иванов за разкопките провеждани от него, не са обичайният в подобен случай „предварителен научен отчет“ защото не са придружени от графична документация на данните от заснимането, както

В заключение ще кажем, че за да постави своята хипотеза като теза, Т. Иванов ще трябва да преодолее три непреодолими засега твърдения:

1. Невярното тълкуване на северния портик на форума на Никополис ад Иструм с двата реда по 10 нередовни зидарии за подпори на стълбове като някаква базилика с три равно широки кораба.

2. Несъгласуването на дължината на блока с надписа „термоперипатос“, дадена от Т. Иванов, и тази, установена от нас.

3. Липсата на хипокауст както в „президиума“, тъй и в северния портик на форума.

4. Липсата на точни, графично документирани изследвания в подкрепа на хипотезата.

е направил това архитектът-археолог Р. Нойман за базиликата в Смирна. Без такава документация всяко твърдо становище относно резултати от изследването на Никополис ад Иструм и специално на тезата за термоперипатоса остават излишни или прежде-временни. Т. Иванов, подпомогнат от твърде млади технически помощници, е извършил огромна и полезна работа за разкриване терена около агората на Никополис ад Иструм, но не е разкрил изцяло никоя от важните сгради там, тъкмо тези, които той избира за обекти на тезата си (северния портик и несъществена част от „президиума"). Така той не изяснява нито старото, нито новото, а само подхранва една необоснована и преждевременна дискусия. Не напразно ние в миналото не сме се опитвали да правим конкретни заключения за разрешаването на сложни въпроси като тези за северния портик и нар. „президиум", а сме се задоволявали с твърде общи предположения, защото, както и сега, е липсвало не само основното разкриване на тези обекти, но и тълкуването на намерените там архитектурни фрагменти, свързани с обектите. Освен това разкопките тогава не са били ръководени, нито даже консултирани от нас.

В очакване на научно документиран, макар и предварителен отчет за извършените нови разкопки в Никополис ад Иструм ние се ограничаваме в нашата критика срещу поставените като тезиси мнения на Т. Иванов.[9]

[1] Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. — Археология, 1977, кн. 2, с. 16—30; Върху някои аспекти на архитектурата на агората в Никополис ад Иструм. — Археология, 1979, кн. 3, с. 1—12; Термоперйпатът в Никополис ад Иструм. — Археология, 1980, кн. 2, с. 1—14.

[2] G. Seure. Nicopolis ad Istrum. — RA, II, 1907, p. 418, под черта: „pourtant on ne peut guère songer à voir dans le mot *θερμοπερίπατος* l'indication d'une mode de chauffage même rudimentaire". Той се изказва на с. 418: „nous pouvons d'après le nom conjecturer (да предположим) que c'était un portique abrité, un promenoir chauffé". но същевременно решително отхвърля такава възможност пак там в текста, който цитираме.

[3] Въпросът за употребата на глинените тръбички (тампони), които чрез гвоздеи са свързвали двете страни на кухите стени, както и на т. нар. tegulae mammatae, съвсем не е решен в определен смисъл като употребявани при хипокаустно отопление. Както първите, така и вторите са служили предимно за изолация на стените от влага; вж.: Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des antiquités. III, I. Paris,1901, col. 348: Hypocausis; J. Durm. Baukunst der Etrusker und Römer. Stuttgart, 1905, p. 222—223, 363; Vitruvius. VII, 4, 1—2; E.Fabricius, който не е архитект, едностранчиво и косвено тълкува въпроса; RE, IX, 1916: Hypocausis, col. 334—335. Това не е изяснено и от Т. Иванов в иначе отличната му работа за хипокауста вероятно поради недостатъчно добре изследваните примери от подобни кухи стени през античността: Т. Иванов. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. — Археология, 1971, кн. 1, с. 23—44.

[4] H. Weidhaas. Strasse und Basilika. Berlin, 1957, p. 13—15.

[5] Ibidem, p. 30: „Markt, Strasse und Basilika mögen lange Zeit. . . nebeneinan der bestanden".

[6] IG Bulg, II, tab. 37, № 615.

[7] Според Витрувий (Vitruvius. VI, 6, 9, 15, превод на Fensterbusch, p. 278) понятията contignatio lacunata и ornamenta lacunariis ornata — mit einer getäfelten Decke geschmückt означават покриването на полетата, образувани при кръстосването на гредите trabes, tigna, axes чрез tabulae, т. е. дървени (Tafel) — наподобяване на каменни касети чрез дървени.

[8] С. Н. Бобчев и Ив. Попов. Архитектурата на римския град Никополис. С., 1967 (непубликуван ръкопис).

[9] Като указание за бъдещи възможности при окончателното научно разкриване на северния портик и „президиума" ние приемаме, че северният портик и прилежащото му в дълбочина пространство с вход от север не са едновременни.

Sur le problème du thermoperipatos de Nicopolis ad Istrum

S. N. BOBCEV

(Résumé)

L'auteur étudie les articles de T. Ivanov, publiés dans la revue „Археология, 1977, 2; 1979, 3; 1980, 2; dans lesquels on affirme qu'à Nicopolis ad Istrum a été trouvé l'endroit où a été posée l'architrave avec l'inscription et le nom „thermoperipatos" et que cet endroit n'est pas le portique septentrional de l'agora de Nocopolis considéré jusqu'à présent dans la littérature-mais l'édifice à l'Est de l'agora, appellée „à tort" jusqu'à présent „présidium".

L'auteur, lui-même chercheur de Nicopolis ad Istrum, estime que l'affirmation de T Ivanov repose sur une fausse interprétation du nom „thermoperipatos“ et des données des formes architecturales de l'architrave avec l'inscription ainsi que des formes de l'entrée nord-ouest de l'édifice „presidium“ qui, selon lui, ne sont pas documentées d'après la méthode d'archéologie architecturale qu'il soutient comme architecte-chercheur de l'architecture antique (Bauforscher).

За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа*

ЧАВДАР БОНЕВ

Данните от проучванията на археологическите паметници в Добруджа заематвсе по-определено място при възстановяването на общия исторически процес и неговите конкретни проявления в земите между Дунав и Черно море през ранното средновековие. Анализът на тези данни, тяхното прочитане могат да бъдат разделени на две нива — собствено археологическо и историко-интерпретационно.[1] При второто ниво с неговите две съществени страни — етнокултурната и социологическата интерпретация — се осъществяват взаимните връзки на археологията с останалите науки, имащи за крайна цел общоисторическото изследване. Градивната двупосочност на тези връзки, както и органичното единство на двете нива в самата археологическа наука са условията, чието съблюдаване създава по-голяма резултатност на проучванията, провеждани със средствата и методите на археологията.

С тези най-общи методологически постановки целим да създадем необходимата теоретична основа за разглеждането на трите кръга въпроси, с които се занимаваме подолу. Във всеки един от тях съществуват проблеми и от двете нива на археологическото изследване.

В крайдунавската част на Южна Добруджа са проучени два селища, чийто ранен пласт е от времето на масовото установяване на славяните на юг от Дунав — в м. Джеджови лозя край с. Попина и в м. Стареца край с. Гарван, Силистренски окръг.[2] Изследователката на тези паметници Ж. Вължарова отделя два културни пласта, наречени култура I и II, и един междинен. Това разграничение се прави на базата на керамичния материал, особеностите на отоплителните съоръжения и някои стратиграфски наблюдения. На култура I, поставена в хронологичните рамки от края на VI до края на VIII в., са присъщи следните черти: вкопани жилища на дълбочина 0,40—2 м, каменни печки и керамика, правена на ръка — група А. Понататък се появява керамика на примитивно колело (дъсчица) — група $А_1$, която еволюира до леко грънчарско колело — група Б. Последната група е характерна за междинния пласт, който се отделя от култура II.[3] Същата култура II се отличава с керамика от групите В (с врязана украса), Г (с излъскване), Д (котли) и е поместена в периода от края на VIII до XI в.[4] Първият и междинният пласт представят ранната славянската култура, а вторият „със своите салтовско-прабългарски елементи показва вече явно смесване на двете култури, културата на прабългарите и тази на славяните, в една обща българска култура“[5]. Към така очертаната стратиграфия, хронология и етнико-историческа интерпретация са от-

* Редакцията на сп. „Археология“ очаква специалисти по средновековна археология и история да вземат участие в обсъждането и решаването на съществените проблеми, които са предмет на статията.

правяни критични бележки.[6] Досега обаче тези постановки се считат за утвърдени в научната литература и не са подлагани на преразглеждане.

В Северна Добруджа селища, възникнали през раннославянския период, не са изследвани, но разполагаме с данни за някои некрополи.[7]

Начална граница на култура I или време на славянското заселване в Добруджа

Липсата на монети затруднява разрешаването на този въпрос, който стана и дискусионен.[8] Появата на славянски селища по десния дунавски бряг още в края на VI в. е трудно допустима поради няколко съображения.

1. През последното десетилетия на VI в. и първите години на VII в. Византия предприема офанзива срещу славяните, решавайки да спаси балканските си провинции от техните опустошителни нападения, като разгроми поселищата им отвъд Дунав. Известни са експедицията на аварите от 578 г. и походите на Приск и Петър през 593, 596—597 и 602 г. в днешната Влашка равнина и Банат.[9] За първите две акции отправен пункт са били Силистра (Доростол) и нейните околности. Посочените обстоятелства от общата военно-политическа обстановка на Долния Дунав в този момент правят трудно защитима тезата за масово усядане на славяни по десния бряг още в края на VI в.

2. Друг аргумент е типологията на раннославянската керамика — групи А и $А_1$. Тя намира точни паралели в типа Хлинча I — Лука Райковецка и отговаря на неговата ранна фаза от първата половина на VII в.[10]

3. В раннославянските селища и некрополи липсват византийска керамика, метални предмети, монети и това също дава указание за времето на славянското заселване в Малка Скития и източната част на Долна Мизия. При археологическите проучвания както в Северна, така и в Южна Добруджа навсякъде се установяват пожари от последните десетилетия на VI и началото на VII в., които бележат края на все още запазилите се византийски центрове. С монети от 612—614 г. е датирано последното ниво на Истрия.[11] Общите наблюдения върху монетната циркулация сочат, че тя се прекратява във времето на Фока (602—610) и през първите години от управлението на Ираклий (610—641).[12] Подобна е картината на днешната територия на България[13] и в отвъддунавските земи.[14] Некрополи на християнско население от VII в. не са известни.[15]

Така можем да приемем, че прекратяването на живота в последните византийски селища (най-късно 611—614 г.) и тяхното изоставяне съвпаднали с началото на славянското заселване. Това бил естественият завършек на засиления славянски натиск и занемаряването на Дунавския лимес при управлението на Фока. Новите заселници се настанили в удобните за тях места приблизително в интервала между 610 и 630 г. Това е и долната хронологична граница за селищата при с. Гарван и с. Попина и прилежащите им некрополи, а също и за некрополите край с. Сату Ноу (№ 2) и с. Налбант.[16]

Устойчивите черти в плана и устройството на жилищата, типът на керамиката и погребалният обряд ни представят една раннославянска култура в доста чист вид. Тя намира точни аналогии в земите между Източните Карпати и Днестър.[17] Оттам са се придвижили славяните в Добруджа, след като контролът на византийската войска и администрация бил прекратен.[18]

Горна граница на култура I или време на поява на елементите на прабългарската материална култура по Долен Дунав

От втория културен пласт (славянобългарския) на селището при с. Попина са проучени 42 жилища. Могат да се разграничат 2—3 жилищни хоризонта и това показва, че животът през този период е по-продължителен. Керамичният комплекс е напълно променен. Съдовете са от групи Б, В, Г и Д. В жилища № 2 и 22 се срещат и керамични фрагменти от група $А_1$,[19] а в жилище № 63 съдовете са от групи А, $А_1$ и Б.[20] Тези комплексни материали документират началния момент от налагането на новата керамична традиция, която в кратко време измества съдовете от групи А и $А_1$. Инвентарът става по-разнообразен. Появяват се триръби стрели (жилище № 56), листовидни стрели (жилища № 35, 6, 12, 14), стъклени гривни (жилища № 20, 28, 56), костени апликации и дръжки (жилища № 32, 47). В някои жи-

лища (№ 28, 34, 44, 55, 56, 63) е намерена желязна шлака. Проучени са и шест юрти.

Същата е картината и в селището в м. Стареца край с. Гарван.[21] На първия културен пласт принадлежи жилище № 6, в което намерените гърнета са изработени на ръка и някои от тях са подправени на примитивно колело.[22] Керамичните находки от жилище № 4 показват съчетание на съдове от групи A_1 и Б.[23]

Елементите, които се появяват в т. нар. култура II, дават облика и на масовия материал от Плиска, Преслав, Топола, Капидава, Дриду, Буков, Калфа и много други. Керамичният комплекс, включващ групи Б, В и Г, е от прабългарски тип и е донесен от Северното Черноморие, като има обща основа с т. нар. Салтовска култура.[24] Ж. Вължарова сочи за долна граница на култура II, която е и предел за култура I, края на VIII в. на основание на намерените монети в м. Градището край с. Якимово, Михайловградски окръг.[25]

Още на пръв поглед се забелязва несъответствието между сведенията от писмените извори за Аспаруховите прабългари и изводите на Ж. Вължарова за времето, в което се появяват елементите на тяхната материална култура. Известно е, че прабългарите през VI—VII в. осъществявали натурална размяна и не използували монетите като разменно средство.[26] С идването им на Долния Дунав монетната циркулация в този район, която след Фока е съвсем слаба, спира напълно за около две столетия.[27] Следователно към това явление трябва да се подходи негативно, т. е. спирането на монетното обръщение в 680 г. дава долната граница на елементите, присъщи на култура II. Несъмнено една от причините за създаденото несъответствие е формализмът, с който са датирани отделни археологически паметници. Все пак бихме могли да приведем някои монетни находки с оглед решаването на този въпрос.[28] Следите от юрти в селището край с. Гарван, както и две групи гробове[29] свидетелствуват за ранно настаняване на група прабългари там. Те са и носителите на керамиката от групи Б, В, Г и Д, характерни за култура II.

Следователно за втория културен пласт на селищата при с. Попина и с. Гарван и за втората фаза на некрополите Гарван 1, Попина 2 и Сату Ноу 2 начална граница е интервалът 680—700 г.[30] За северните райони на Добруджа (отпатък Малкия землен вал по линията Черна вода—Кюстенджа) трябва да се има пред вид, че те попадат под контрола на прабългарите още около 670 г.[31]

Към интерпретацията на ранносредновековната керамика

Глинените съдове съставляват значителен дял от масовия археологически материал. При определени културно-стопански типове на обществената структура керамиката може да носи белези, отразяващи хронологични промени, конкретна етническа принадлежност и по-широки културни влияния.

Керамиката от групи А и A_1 е характерна за първия пласт (раннославянски). Гърнетата, изработени на ръка (група А), са с устойчиви пропорции — конусовидна форма, издути рамене и леко извито навън венче. Те са без украса, като понякога по ръба на устието са направени ноктовидни притискания. Глината е примесена с едър кварц, по-рядко със счукана керамика и дъната са удебелени.[32]

Едни от съдовете са с равномерен червен или охровочервен цвят, а други — с неравномерен сив цвят на повърхността. Това показва, че първите са изпичани в грънчарски пещи, а вторите — на открито. В селището при с. Гарван са открити две двукамерни пещи с керамика от групи А и A_1.[33] Двата типа керамика се намират заедно и в насипа на жилища[34] от селищата край с. Попина и с. Гарван.

Съдовете от група А отговарят на варианти 6—8 по типологията на И. Русанова, обединени в т. нар. тип Лука Райковецка.[35] Специално за земите южно от Дунав е уместно да се въведе терминът керамика тип Попина (и съотнасянето Попина—Хлинча I—Лука Райковецка), която е характерна за раннославянския керамичен комплекс в Добруджа.[36] Така ще бъде улеснено отделянето на вариантите на славянската керамика от земите южно от Дунав през VII—VIII в., което несъмнено ще се постигне при понататъшните проучвания.

Освен гърнета в жилищата от първия пласт често се намират тавички (подници), а понякога и чаши.

Ж. Вължарова отделя една група керамика, т. нар. група Б, характерна за т. нар. междинен пласт, която е открита в няколко жилища и в пещ № 1 и прилежащото ѝ помещение от селището при с. Попина.

Считаме, че за публикуваните четири съда (от откритите и възстановени всичко девет[37] в пещ № 1) е трудно да бъде търсена генетична връзка с гърнетата от група A_1. В този керамичен комплекс трябва да видим следите на едно ателие, използуващо вече лекото грънчарско колело. В неговата продукция се чувствуват елементи, напълно чужди за гърнетата от групи А и A_1. По-късно производството в тази работилница било прекратено и до нея вече били зареждани пещи (№ 2, 3, 4), изработващи съдове както с врязана украса (Б), така и с излъскване (В). Така че не може да се обособи подобна керамична група Б (по класификацията на Ж. Въжарова) и съответно такъв пласт. Гърнетата от пещ № 1 заедно с голям брой други съдове от типа с врязана украса, намирани в ранносредновековните селища и некрополи, представят производството на различни работилници с различна степен на опитност на грънчаря, с особености в технологията и предпочитаните декоративни мотиви. Всички те обаче са свързани генетично с прабългарската керамична традиция. В Добруджа тя е показана най-широко и пълно с материалите от селището при с. Топола и некрополите край с. Бдинци, с. Истрия и с. Кастелу.

Кратковременната и пълна промяна в керамиката може да се проследи в селищата и прилежащите им некрополи край с. Гарван и с. Попина.[38] В Добруджа преустановяването на повсеместната сред славянското население ръчна изработка на съдове (А) и подправянето им на примитивно колело (A_1) става през последните две десетилетия на VII в. и първите на VIII в. Извършва се и качествена промяна в социално-икономически план. Докато гърнетата от групи А и A_1 са продукт на домашно производство, керамиката на леко грънчарско колело, изискваща известна квалификация, вече е произвеждана от специализирали се общинници и става обект на размяна. Така битовата керамика изгубва своята етническа определеност за територията на Добруджа от края на VII в.[39] Тя е характерна както за славянските селища и некрополи, така и за прабългарските.[40] Не може да бъде търсена връзка или някакво влияние на керамиката от групи А и A_1 върху керамичния комплекс от славянобългарския период.[41] Въвеждането на нова, по-висока технология (леко грънчарско колело, оксидирано и неоксидирано изпичане, поява на знаци) означава и налагане на съответни форми и украса. Тази традиция е пренесена от Северното Черноморие и има своите корени в сарматоаланските култури и във влиянията на византийските центрове в Крим.

В археологическите изследвания, засягащи народностно-образователните процеси през ранното средновековие, отдавна е утвърдена тезата за сливането на славянската и прабългарската керамична традиция и за създаването на нова „смесена".[42] С това се търси отражение на етногенетичния процес в развитието на материалната култура или по-точно на една от нейните съставки. Такава интерпретация е неиздържана поради следните съображения:

1. Не се отчитат технологичните нива, на които се намират двете керамични традиции при тяхната „среща", и към битовата керамика се подхожда като към някаква отвлечена категория, а не като към продукт на определена производствена дейност със свои специфики и закономерности.

2. Игнорира се социално-икономическата структура и нейната решаваща роля за възприемането и развитието на производство с определена технология или за неговото прекратяване. Раннославянското общество със своето натурално стопанство, развивано в рамките на малки селища-общини, предлага подходящи условия за използуването на лекото грънчарско колело. Същевременно тежкото грънчарско колело, изискващо висока квалификация и широко динамично потребление за своята продукция, свързано с развити стоково-парични отношения, не намира приложение. Еднаквата социално-икономическа структура на формиращото се раннофеодално общество е естествено обяснение за широкото разпространение на лекото грънчарско колело в Средна и Източна Европа през ранното средновековие. Затова и прабългарските грънчарски работилници, които функционирали в сходна с тази на славяните стопанска структура, намерили благоприятни условия в придунавските земи и бързо се наложили. В този процес обаче не можем да видим отразен и етногенетичния, чиито закономерности се обуславят от голям брой други фактори — от социално-биологични и икономически до културно-политически.[43]

3. Не се взимат под внимание регионалните особености с оглед характера на съжителството между славяни и прабългари. В Добруджа контактите са съвсем тесни,

осъществявани дори при съвместен живот в едни и същи селища (Гарван), и съществуват условия за интензивно сливане на културните традиции.[44]

Считаме, че наблюденията ни за керамиката от славянобългарския период и уточнението за времето, в което се появяват елементите на прабългарската материална култура, са валидни не само за Добруджа, но и за районите от цяла Североизточна България, Влашката равнина (Олтения и Мунтения) и южните райони на Молдова и Прутско-Днестърското междуречие, където се създава сходна етнокултурна и политическа обстановка вследствие на създаването на българската държава.

[1] В. Массон. Системный подход и исследование палеоэкономических структур. — КСИА, 152, 1978, с. 31.

[2] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. С., 1965. За второто селище има само предварително съобщение: Ж. Въжарова. Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца — с. Гарван, Силистренски окръг. — Археология, VIII, 1966, 2, с. 21—31.

[3] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски. . ., с. 158.

[4] Пак там, с. 110—113.

[5] Пак там, с. 188.

[6] М. И. Артамонов. Живка Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI в. Българска академия на науките, Археологически институт и музей, София, 1965. — Археология, VII, 1965, 2, с. 63—66; Ст. Михаилов. Ж. Въжарова. Славянски и славяно-български сэлища в българските земи от край на VI—XI в. София, 1965, 225 с. — Археология, VII, 1965, 2, с. 67—69.

[7] B. Mitrea. Săpăturile de la Satu Nou-Necropolele feudale timpurie. — MCA, VIII, 1962, p. 643—646; G. Simion. Necropola feudal-timpurie de la Nalbant (jud. Tulcea). — Peuce, II, 1971, p. 221—234. При тяхната етническа интерпретация са направени някои необосновани и тенденциозни изводи.

[8] М. Комша свързва придвижването на славяните от тези селища с идването на Аспаруховите прабългари: M. Comşa. Patrunderea şi aşezarea slavilor pe teritoriul RPR intre sec. VI—X. — In: Istoria Romîniei. I. Bucureşti, 1962, p. 740; Direction et étapes de la pénétration des slaves vers la Peninsule balkanique aux VIe—VIIe siecles (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). — Balcanoslavica, II, 1972, p. 22. Ж. Въжарова в предварителното съобщение за селището край с. Гарван допуска, че долна граница може да е началото на VII в.: Ж. Въжарова. Раннославянско и славянобългарско, с. 31. При публикуването на прилежащия му некропол тя отново поставя началото на раннославянските паметници в края на VI в.: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, с. 417. И. Русанова само на базата на керамичния материал отнесе появата на тези селища към VII в.: И. П. Русанова. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 194.

[9] Менандър. Пратеничества. — В: Гръцки извори за българската история. II. С.,1958, с. 231 — 232; Теофилакт Симоката. История. — В: Гръцки извори за българската история. II. С., 1958, с. 321; П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Избрани произведения, II, С., 1973, с. 24.

[10] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 194.

[11] C. Preda, H. Nubar. Descoperirile monetare 1914—1970. — In: Histria. III. Bucureşti, 1973, p. 84.

[12] Ibidem, p. 80—82.

[13] Y. Youroukova. Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VI—VIIe ss. sur le littoral de la Mer Noire. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 223—227; Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. — Byzantinobulgarica, III, 1969, p. 255.

[14] C. Preda. Circulaţia monedelor bizantine în regiunea Carpato-Dunareana. — SCIV, XXIII, 1972, 3, p. 375—415.

[15] Неубедително е датирането на някои гробове от некропола при с. Пятра Фрекъцей в първите десетилетия на VII в. само според бронзови токи: A. Petre. Săpăturile de la Piatra Frecaţei — MCA, VIII, 1962, p. 346.

[16] Ранносредновековните езически некрополи от територията на Добруджа ще бъдат разгледани от нас на друго място.

[17] D. Teodor. Regiunile răsăratene ale Romaniei in secolele VI—VII. — Memoria antiquitatis, I, 1969, p. 181—204, fig. 16, 22, 25, 26; Gh. Coman. Cercetări archeologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V—XI. — SCIV, XX, 1969, 2, p. 287—314, fig. 3, 4, 8; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, E. Zaharia. Aşezari din Moldova (de la paleolitic pina in secolul al XVIII-lea). Bucureşti, 1970, p. 100—108; Г. Б. Федоров. Памятники древних славян (VI—XIII вв.). — В: Археологическая карта Молдавской ССР. VI. Кишинев, 1974, с. 12—30.

[18] Подобна изходна база (земите между Карпатите и Прут) сочи М. Комша: M. Comşa. Directions, p. 20.

[19] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 14, обр. 4, с. 42, обр. 24, 25.

[20] Пак там, с. 86, обр. 55.

[21] Ж. Въжарова. Раннославянско и славянобългарско, с. 21—31.

[22] Пак там, с. 23—35, обр. 8.

[23] Пак там. При описанието на керамиката от жилище № 4 Ж. Въжарова споменава за съдове от двете групи (с. 22), а на с. 31 пише, че в жилище № 4 е намерена „само изработена на дъсчица керамика". Склонни сме да поставим това жилище, както и жилища № 2, 22 и 63 от селището край с. Попина в последните две десетилетия на VII и първите на VIII в.

[24] М. И. Артамонов. Цит. съч., с. 65.

[25] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 157. В своята рецензия Ат. Милчев пояснява, че информацията е неточна и че монетите са от времето на Лъв VI (886—912), а не от края на

VIII в.: Ат. Милчев. Живка Н. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от VI—XI в., София, 1965, 222 стр. — Археология, VII, 1965, 3, с. 69. М. Артамонов и Ст. Михайлов отбелязват, че поставянето на хронологична граница между двата пласта точно в края на VIII в. не е убедително: М. И. Артамонов. Цит. съч., с. 64; Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 67.

[26] В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (VI—VII в.). — Археология, XXI, 1979, 4, с. 15.

[27] Y. Youroukova. La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie aux VIe—X^e ss.—In:I Miedzynarodowy kongres archeologii słowiankiej.VI.Warszawa, 1968, p. 130—131; C. Preda. Op. cit., p. 389.

[28] При с. Березен в Молдова е намерена монета на Тиберий III (696—705): I. Dimian. Citeva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul RPR. — SCN, I, 1957, p. 198. Край същото село е локализирано селище от VII—VIII в. от т. нар. култура Протодриду: Gh. Coman. Op. cit., p. 192. В околностите на с. Истрия (Северна Добруджа) е намерена златна монета на Константин IV, сечена между 670 и 680 г.: H. Nubar. Monede bizantine descoperite în Istria. — SCIV, XVII, 1966, 3, p. 605—607. Тя би могла да се има пред вид при датирането на прабългарското селище и прилежащия му некропол в м. Капул Виилор. В съкровището от с. Урлуя (Северна Добруджа) най-ранната монета е от Константин V и Лъв IV Хазар (751—780): I. Dimian. Op. cit., p. 198.

[29] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари, с. 414.

[30] Селището край с. Попина е обитавано най-късно до средата на IX в. В керамиката липсват глазирани и ангобирани съдове, характерни за края на IX и X в. Сред находките няма християнски култови предмети и не е открит християнски некропол. Съотношението между броя на жилищата и жилищните хоризонти от двата културни пласта се съгласува с такава хронология: на раннославянския пласт (610/630—680/700) отговарят 2 жилищни хоризонта с 23 жилища, а на славянобългарския пласт (680/700 — средата на IX в.) — 2—3 хоризонта с 42 жилища. (Данните за броя на жилищата по пластове, дадени от Ж. Въжарова на с. 110—114, не отговарят на описанията. Предлаганата от нас стратиграфия е направена по описанията на жилищата.) В селището край с. Гарван животът е продължил и през X в. За това говорят християнският некропол, големият брой жилища от славянобългарския период и цялостният археологически материал (непубликуван, вж.: Ж. Въжарова. Ранославянско и славянобългарско, с. 21—31, и отчети за разкопки през 1966—1980 г.).

[31] К. Шкорпил. Старобългарски паметници. — В: Добруджа. С., 1918, с. 233; Ст. Михайлов. За първоначалните поселища на Аспарух в Южна Бесарабия и Северна Добруджа. — Археология, XVIII, 1976, 3, с. 72.

[32] Тази категория керамика отговаря на първите три етапа от развитието на функцията на грънчарското колело (РФК), установени от А. Бобрински за Източна Европа: А. Бобринский. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. М., 1978, с. 17. Раннославянската керамика е представена най-добре с 50 гърнета-урни от първия период на некропола Гарван 1, вж.: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари, с. 11—38, и 17 съда от некропола при с. Налбант, вж.: G. Simion. Op. cit., p. 221—234, pl. VII.

[33] Ж. Въжарова. Разкопки на средновековно селище в м. Стареца, с. Гарван, Силистренски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXV Национална конференция в гр. Хасково. С., 1980, с. 162. Датирани са в началото на VIII в. Според нас тези пещи са били използувани през първия период от съществуването на селището 610/630—680/700.

[34] № 16, 24, 25, 31, 48 и 59 (Попина). Изследователката влиза в противоречие с представения материал, когато твърди, че само в жилище № 25 гърнетата от група A_1 са заедно със съдове от група А, вж.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 112.

[35] И. П. Русанова. Цит. съч., с. 19, обр. 7, 8.

[36] Не е приемлива тезата на Ж. Въжарова за еволюционно развитие в керамиката на място в земите южно от Дунав (Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 158). Правената на ръка керамика и подправяната на примитивно колело са разделени хронологично и от Л. Дончева-Петкова: вариант A_1 на I тип гърнета е датиран в VII в., а вариант A_2 — в първата половина на VIII в.; Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 37—41, табл. I.

[37] Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски, с. 88—89, обр. 57.

[38] И в двете селища са проучени двукамерни пещи с керамика от групи Б, В и Г. Отбелязвайки тази смяна, М. Артамонов дори допуска, че се касае и за смяна на населението: М. И. Артамонов. Цит. съч., с. 65.

[39] Технологията на тези съдове съответствува на IV—VI етап от развитието на функцията на грънчарското колело (РФК-4—РФК-6) според изследванията на А. Бобрински. Същият счита, че за занаятчийска по характер продукция може да се приеме със сигурност само керамиката с признаци РФК-4—РФК-7: А. Бобринский. Цит. съч., с. 29, обр. 5, табл. 7.

[40] Разбира се, съществуват много локални особености в грънчарството през VII—X в. в Добруджа и тяхното отчитане и търсенето на връзка с хронологични промени изисква разглеждането на материала както от славянските, така и от прабългарските паметници. Например в долината на р. Таица (некропола до с. Налбант) фината керамика с излъскване е съвсем рядка. Подобно съотношение може да се забележи и в района Силистра—Пъкуйул луй Соаре—Гърлица. Специфични категории керамика се забелязват в некрополите при с. Гърлица и с. Сату Ноу и в селището край с. Топола. Декларативни и необосновани са констатациите на Й. Барня, че всички видове керамика от VII—X в. са местна традиция и че тя не може да бъде приписана нито на славяни, нито на прабългари: I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Din istoria Dobrogei. III. Bucureşti, 1971, p. 61.

[41] Разделянето, което Ж. Въжарова прави за гърнетата с врязана украса, вж.: Ж. Въжарова. Славяни и прабългари, с. 380—391, табл. 20—I група, раздел Б — „славянска“, II група, раздел А — „салтовска“ и III група — „смесена“, е неоснователно. То не може да бъде потвърдено при

съпоставяне на керамичния материал от славянските и прабългарските некрополи в Северна Добруджа и цяла Североизточна България.

[42] Пак там.

[43] Една подходяща илюстрация е приобщаването на българските земи през XI—XII в. към византийската (римско-византийската) керамична традиция с въвеждането на тежкото грънчарско колело. Следвайки формалния подход към археологическия материал при неговата етнокултурна интерпретация, би трябвало да открием тук отражението на един асимилационен процес, какъвто, добре знаем това, не е бил извършен. Нещата се изясняват, когато се обърнем към явленията на обществено-стопанското развитие, свързани с процеса на феодализация. Укрепващите стоково-парични отношения създават вече нуждата и условията за производства с по-високи технологии и пазарен пласмент на тяхната продукция.

[44] В онези области на ранносредновековната българска държава, където не се осъществява славяно-прабългарска симбиоза, трябва да се търсят други етногенетични модели и съответно други черти в развитието на материалната култура.

Sur la division en périodes de la culture matérielle du Haut moyen âge en Dobrudža

Č. BONEV

(Résumé)

L'auteur étudie tout d'abord le problème de la limite initiale de la culture I (ancienne slave), c'est-à-dire du temps de l'établissement des Slaves en Dobrudža. On admet que l'interruption de la vie dans les dernières localités byzantines (au plus tard en 611—614) et leur abandon a coïncide avec le commencement de l'établissement slave qui a eu lieu dans l'intervalle entre 610 et 630. Les nouveaux habitants venaient des terres entre les Karpates de l'Est et le Dniester.

Il examine ensuite le problème de la limite supérieure de la culture I, c'est-à-dire du temps où apparaissent dans le Bas Danube les éléments de la culture matérielle protobulgare. Il aboutit à la conclusion que la limite initiale de la deuxième couche de civisation (slavo-bulgare) des sites près des villages Popina et Garvan et des deuxièmes phases des nécropoles Garvan 1, Popina 2 et Satu Nou 2 est l'intervalle 680—700. Pour les régions au nord de la ligne Černa Voda — Constantza la limite est 670.

Le troisième cycle de problèmes abordés dans l'article est lié à la céramique du Haut Moyen Age et à son interprétation ethno-culturelle et sociologique. L'auteur constate que la céramique ménagère de la fin du VIIe s. perd sa précision ethnique pour le territoire de la Dobrudža. Elle est caractéristique des sites et nécropoles aussi bien slaves que protobulgares. On ne constate pas de rapport ou d'influence des vases de la période ancienne slave (610/630—680/700) sur l'ensemble céramique de la période slavo-bulgare, qui est créée sur la base de la tradition dans la céramique apportée par les Protobulgares.

ТЕОДОСИЙ СМЯДОВСКИ

Посвещавам на 85-годишнината на ст. н. с В. Мавродинова

През 1948 г. В. Иванова-Мавродинова публикува базилика, разкопана на хълма Делидушка край Преслав, извънредно интересна както с плана си, така и в семантично-богослужебно отношение.[1] Както е известно, тя има в източната си част две изолирани и симетрично разположени правоъгълни странични помещения, които ведно с кораба очертават Т-образен план (обр. 1). Както с право отбелязва изследователката, тук не може да се говори за крила на трансепт, защото колоните на кораба достигат до широката апсида. Подчертаната изолираност на тези помещения (отворите им са широки едва 1 м) също не ни дава право да говорим за пространствено оформен трансепт. Но ние няма да сбъркаме, ако ги наречем крила на псевдотрансепт, в смисъла, който А. Грабар, Р. Краутхаймер, Ф. Толоти, Л. Бертаки и др. дават на този термин.

Освен необикновения Т-образен план на сградата за нас е от много голямо значение въпросът за богослужебно-функционалното предназначение на тези необикновени за преславската архитектура изолирани странични крила. Археологическите находки не дават никакви сведения за замисъла на тяхното построяване. Ние смятаме, че бихме могли да разкрием тяхното предназначение, ако се съобразим с развиващите се след 325 г. нови теологични представи и нови богослужебно-функционални изисквания, които естествено не са могли да не дадат своето отражение и в създаването на църковно-архитектурни форми.

Както е известно, в източната църква и до днес се е запазил древният обичай да не се отслужват в един и същ ден и върху един и същ олтар повече от една литургия.[2] Обаче бързото развитие на богослужението след 325 г. наложило да се въведат и нови обреди. С това пред църковната постройка възникнали и нови проблеми. И ако някога старата култова сграда (Domus ecclesiae) била достатъчна за разгъването на едно елементарно богослужение,[3] сега обогатеният богослужебен ред наложил създаването на допълнителни богослужебни площи. В това отношение голяма роля ще да е изиграл все по-развиващият се култ към тленните останки на мъчениците, утвърдил се повсеместно след V в., както и свързаните с него обреди.[4] Преди всичко католиконът бил запазен за основното му предназначение, за което бил замислен, т. е. като място за събиране на християнската община за отслужване на синаксиса и евхаристичния канон в Господния ден. Обаче за възпоменателните служби в чест на местни светци, мъченици или ктитори на съответната базилика, както и за достойно излагане на техните останки се наложило да се създадат нови семантични и богослужебно-функционални площи. За тази цел в Сирия, Палестина и Египет започнали да изграждат прилепени към католикона (а в редки случаи и настрана от него) отделни култови помещения, наричани пареклесиони или еуктериони. Наричали ги също хероони, мартириони или апостолеони.[5] Те, макар че са свързани с кораба, не били смятани за част от католикона, а за култови помещения, съществуващи сами за себе си и със собствени богослужебни функции с оглед предимно на култа към светеца, чиито мощи те съхранявали.[6] Така чрез подобно разпределение на пространствата в църковния комплекс Изтокът можал да съгласува наложените му от историческото развитие нови богослужебни форми с древните литургични традиции. Сирия, Палестина и Египет ни предлагат голямо разнообразие от подобни пареклесиони. Трябва обаче веднага да подчертаем, че при тях липсва каквато и да е системност в плана и в разпределението им. Обикновено те били единични, но не липсвали и двустранни, макар и разположени несиметрично. Някъде те били в близост с олтара, а другаде — от страни на нартекса. За някои от тях може

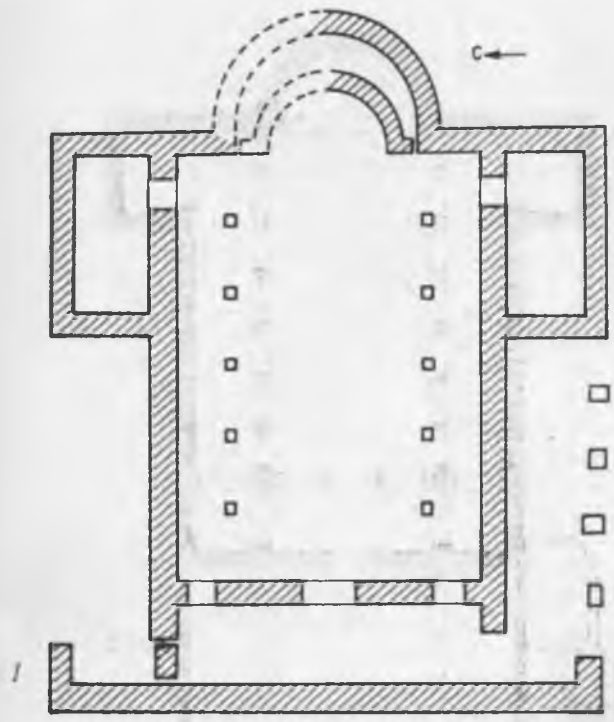

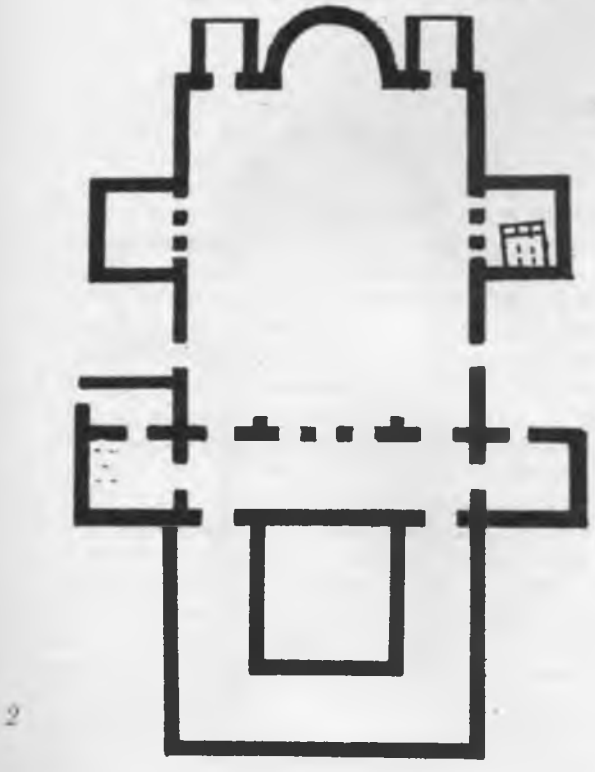

да се допусне, че са били помещения, помощни при отслужване на евхаристията.[7] Това особено важело за еуктерионите, изградени симетрично от двете страни на презвитерия. Такива парабеми в същност играели ролята на скевофилакиони (дарохранителници), а някои извори от най-старо време ги наричат и диаконикони,[8] защото именно там дяконите приемали приношенията на вярващите. Пак там дяконите извършвали първичната обработка на евхаристийните вещества, за да ги отнесат после на светата трапеза. В това се състоял в същност обрядът на първичната, недоразвита още проскомидия (лат. offertorium).[9] Но невинаги за скевофилакион са служили парабемите. В някои случаи за този обряд били използувани пареклесиони, пристроени към северната стена на нартекса. Това се доказва от археологическите проучвания на Г. Сотириу на базилика Д в Тива (дн. Неа Анхиалос) в Тесалия (обр. 2) и базилика А в Никополис в Епир.[10] И в двете църкви в помещение, пристроено северно от нартекса, били намерени останки от т. нар. „паратрапезион", върху който именно вярващите поставяли приношенията си. Изследванията на Г. Сотириу потвърждават писаното от Симеон Солунски, че скевофилакионът, този предшественик на по-късния протезис, бил „някога и някъде по-далеч от олтара"[11]. Но в повечето случаи изградените по-далече от олтара пареклесиони били замислени с мемориално-погребално предназначение.

Според А. Грабар изграждането на отделни помещения към католикона за приютяване на останките на местни светци и мъченици не може да е останало изолирано явление за Сирия и Палестина.[12] И наистина, намираме го и във византийската столица. Писмените извори ни съобщават за много такива мартириони или апостолеони, изградени до повечето от константинополските църкви.[13] Както би трябвало да се очаква, такива се откриват и в Тесалия (споменатата вече базилика Д в Тива[14]), а също и в Епир (базиликата А в Никополис[15]). Намираме ги и в големия църковен комплекс Царичин град (близо до Ниш)[16] (обр. 3), влязъл покъсно в пределите на българската държава.

●Обр. 1. План на базиликата на Делидушка в Преслав (по В. Иванова). Fig. 1. Plan de la basilique de Deliduška a Preslav (d'après V. Ivanova)
●Обр. 2. План на базилика Д в Тива (дн. Неа Анхиалос) в Тесалия (по Г. Сотириу). Fig. 2. Plan de la basilique Д a Thrèbes (aujourd'hui Nea Anhialos) en Thessalie (d'après G. Sotiriou)

Култът към реликвите проникнал скоро и в Равена, Аквилея и Градо посредством оживената търговия с Изтока.[17] Обаче истинското му разцъфтяване в Ломбардия и в северноадриатическия ареал, а с това и в Епир и Тесалия се дължало главно на св. Амброзий Медиолански (340—397), ползувал се с голям авторитет във вселенската църква. Той бил особено зачитан в солунските диоцези поради защитата, която оказал на солунчани при жестоката разправа на император Теодосий I с тях през 390 г.[18] Към края на IV в. Амброзий доставил от Изток голямо количество мощи на апостоли и мъченици и ги разпределил между отделните епископства.[19] Но тъй като и тук трябвало да се съобразяват със старото правило („един олтар и една евхаристия"), естествено било и в тези области да се възприеме сирийско-палестинското решение за отделно светилище, прилепено към католикона, в което да се поставят реликвите. В тези диоцези обаче строителната изява на култа към мъчениците ни се представя във вече променен вариант. Големият църковен администратор и тук показал латинското си чувство за системност. Вместо безредието и неустановеността в плановете на сирийските хероони той наредил във всяко епископство, получило от споменатите реликви, да бъде построена специална църква, посветена на апостолите. За да се подчертае, че църквите не са съградени само за евхаристичното събиране на християнската община, а са мемориални постройки-апостолеони, те трябвало чрез две симетрично изградени странични рамена да очертават кръст (латински, гръцки или Т-образен) и с това и външно да бъдат символ на мъченическата смърт. Така поне се разбира от един пасаж от Лоршкия кодекс, където е казано: . . .*coddidit Ambrosius templum Dominique sacravit nomine apostolico, munere reliquiis. . . forma crucis templum est. . .*"[20] — текст, за който Л. Бертаки сполучливо отбелязва, че „звучи направо като строителна програма"[21]. Според Толоти такива, построени по внушение на св. Амброзий, били посветените на апостолите кръстовидни църкви в Милано, Комо, Брешия, Верона (обр. 4) и др.[22] По този начин църковната архитектура се обогатила (освен със сградите с базиликален и центричен план) с още един, трети тип — кръстовидния, който, разбира се, в този си първичен вид няма нищо общо с по-късния кръстокуполен освен кръстовидното очертание на основите.[23] Обикновено се приема, че тези църкви не са имали истински трансепт, а само две симетрично изградени крила, които във височина едва достигали до покрива на страничните кораби.[24] В тези именно рамена, наричани обикновено псевдотрансепти, поставяли реликвите. Освен споменатите ломбардски църкви такава била и Т-образната „Базилика дел Фондо Тулио" в Аквилея (обр. 5), чиято връзка с поръчението на св. Амброзий бе изяснена от П. Паскини и Л. Бертаки.[25] Аквилейската базилика представлява специален интерес и за нас, тъй като типологично много напомня тази на Делидушка. Според Р. Краутхаймер и Ф. Толоти в изградените по такъв план базилики трябва да виждаме типични „ecclesiae martyriales"[26], тъй като крилата им играели ролята на сирийските хероони. Както ще видим по-нататък, ние сме склонни

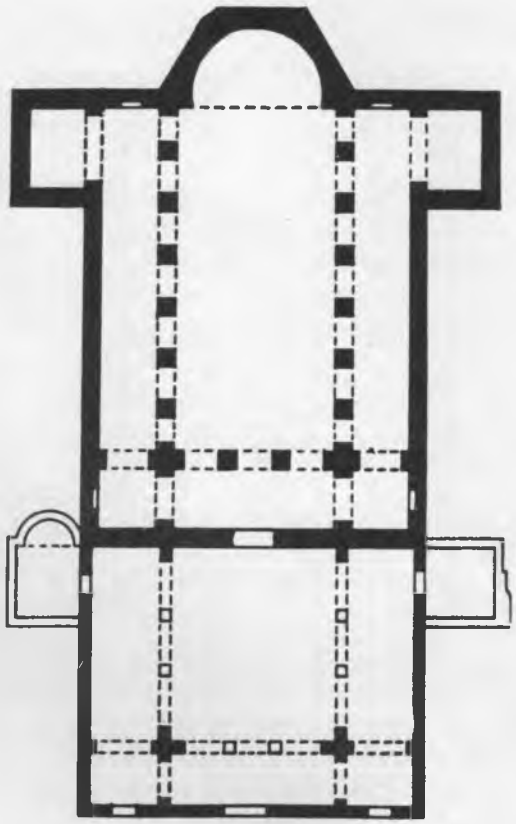

3

●*Обр. 3. План на базиликата в Царичин град, Югославия (по Дж. Бабич). Fig. 3. Plan de la basilique à Caričin grad, Yougoslavie (d'après Gj. Babič)*

да дадем подобно функционално тълкуване и на необикновените за преславската архитектура странични крила на базиликата на Делидушка. Но преславската базилика освен характерния си план показва още едно сходство със споменатите по-горе църкви. Всички те били *„извънградски църкви, построени в гробищна зона“*, като същевременно всяка от тях била уникална по плана си за своята област.[27] А според В. Иванова и край базиликата на Делидушка (която е също уникална за Преслав) „се е простирал в славянско време некропол“, а селище, изглежда, не е имало.[28]

Построяването на два симетрични странични придатъка като вече канонизиран шаблон за църква, предназначена за излагане мощите на прославени мъченици, засегнало по-късно и някои вече съществуващи елинистически базилики, какъвто бил случаят например с „Базилика Проби“ в Равена (IV в.). Епископ Максимиан, приятел на Юстиниан и ктитор на портретните мозайки в „Сан Витале“, пристроил към надлъжните стени на „Базилика Проби“ две симетрични конхиални помещения, които, както при базиликата на Делидушка, се съобщавала с кораба посредством тесни отвори. В тях били положени мощите на Максимиановите предшественици на равенската катедра[29] (обр. 6).

Ние няма защо да търсим аналогии на преславската базилика на Делидушка чак в северноадриатическия и ломбардския ареал. Както вече споменахме, намираме ги и в непосредствена близост с югозападните предели на България — в Тесалия, Епир и в Царичин град. Едва ли плановете на тези църкви са били резултат от придвижването на строителни екипи от Аквилея или Равена. В тази типологична близост ние сме склонни да видим не преки художествени подражания, а по-скоро изява на еднакви семантични представи и тъждествени литургично-функционални изисквания. Във връзка с това трябва да прибавим, че богослужебната близост на Източен Илирик с някои западни диоцези може да се обясни с обстоятелството, че до 732 г. Източен Илирик, македонските диоцези и Епир са били подчинени на римската катедра.[30] Поради това там е имало известен консерватизъм във възприемането на някои по-модерни константинополски обичаи.

На плана на базилика Д в Тива (обр. 2) се виждат изградени в източната част към

●Обр. 4. План на църквата „Св. Стефан“ във Верона (по Ф. Толоти). Fig. 4. Plan de l'eglise „St Stefan“ à Vérone (d'après F. Tolotti)

●Обр. 5. План на „Базилика дел Фондо Тулио“ в Аквилея (по Л. Бертаки). Fig. 5. Plan de la „Basilica del Fondo Tulio“ à Aquilée (d'après L. Bertacchi)

4

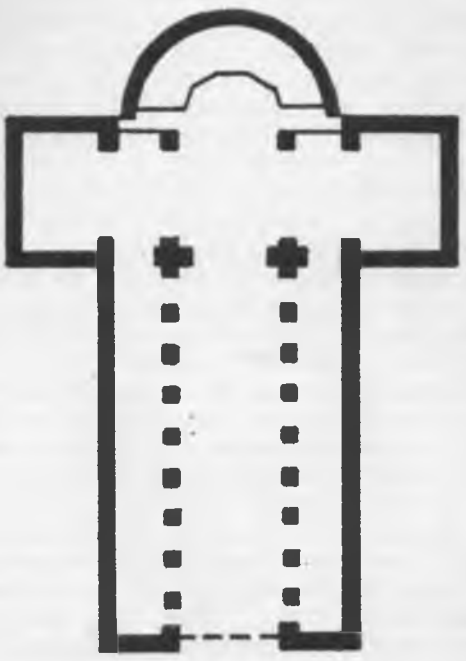

5

надлъжните ѝ стени две симетрични квадратни помещения. Те очевидно не са служили за пастофории, защото, както вече видяхме, масата за поставяне на приношенията (паратрапезионът) е била намерена в друг аднекс, разположен северно от нартекса.[31] С голяма вероятност можем да приемем, че помещенията са били мартириони, защото в южното са разкрити погребални камери.[32]

В светлината именно на горните примери би трябвало да се опитаме да открием функционалното предназначение на страничните крила на църквата на Делидушка. Някога Кр. Миятев[33] ги бе определил като протезис и диаконикон, но едва ли е бил прав. Преди всичко много широката апсида е указание за богослужение, съсредоточено само около олтарния престол и започващо с първична и недоразвита още проскомидия от условно наречения западен тип, която не се нуждаела от специални помещения за отслужването ѝ. За да бъдем правилно разбрани, се налага да приведем някои сведения от историята на богослужението. Преди всичко в старо време съществувало многообразие в проскомидийната практика. Това са дължало на обстоятелството, че „тя се извършвала по неписано предание"[34], а и „всеки епископ я отслужвал по свой начин"[35]. Но много отрано се оформили два основни проскомидийни варианта, наричани условно западен (западноелинистически, александрийски или римски) и източен (сирийско-месопотамски). При първия, който бил и по-опростен, а, изглежда, и по-древен, вярващите принасяли необходимите за евхаристията хлябове и вино направо пред олтарната преградка, където ги предавали на дяконите. При втория обаче даровете били оставяни върху паратрапезион в скевофилакиона, който, както видяхме, имал различно местоположение. Според Гр. Дикс тези два различни проскомидийни варианта станали причина богослужението на изток и на запад да се развие в различни насоки.[36] Тези различия същевременно дали отражение и върху развитието на църковната сграда. На първия тип отговаряло светилището на елинистическата базилика с нейната единична, но просторна апсида. Източносирийската проскомидия, която след Юстин I (565—578) и патриарх Евтихий (552—563) се наложила и в Константинопол,[37] напротив, като по-напреднала в своето развитие се нуждаела от допълнителни функционални площи. Това били парабемите или някое отделно прибавено помещение, което можело да бъде и „по-далеч от олтара", както например в базилика Д в Тива. Тези богослужебни и архитектурно-типологични различия нямали териториално покритие. Разграничаването е по-скоро условно, тъй като поради богослужебното многообразие на епохата двата проскомидийни варианта често съжителствували в един и същ диоцез. Според Ф. Брайтман[38] западната проскомидия се прилагала и в много църкви на изток, което впрочем се доказва от наличието на елинистически базилики в Сирия, Тракия, Мала Азия, Източен Илирик и др.[39] От друга страна пък, в Рим, в адриатическия ареал, Реция II, Ломбардия и дори в Испания покрай западния се прилагал и сирийският проскомидиен вариант. За това свидетелствуват многобройните в тези области триапсидни църкви, построени с типичен „сирийски олтар" с добре оформени парабеми.[40]

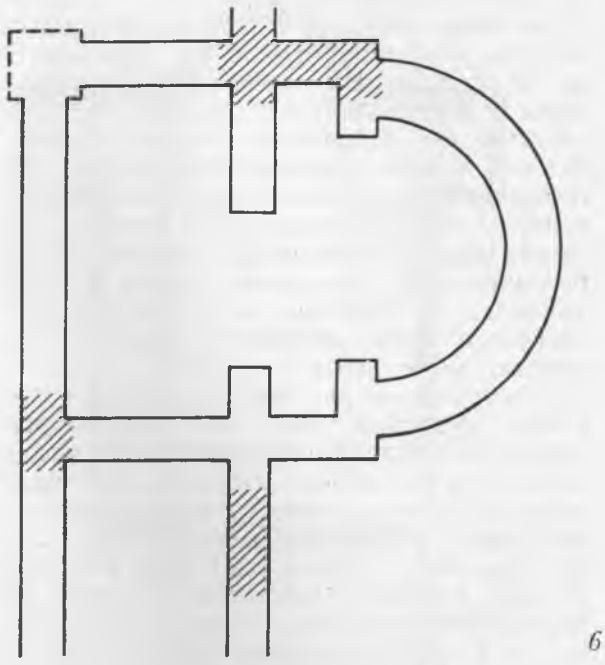

6

●*Обр. 6. План на южния конхиален придатък на „Базилика Проби" в Равена (по Дж. Бовини). Fig. 6. Plan de l'appendice conchoïdal sud de la „Basilica Probi" à Ravenne (d'après G. Bovini)*

В светлината на казаното дотук просторната елинистическа апсида на църквата на Делидушка (ширината ѝ е равна на поне две трети от тази на църквата) вече ни насочва да приемем, че в нея евхаристията ще да е била отслужвана според западноелинисти-

ческия обичай изключително само около светия престол, без да са използувани допълнителни площи за обряда на проскомидията.

Поради това, като се съобразяваме с приведените примери из богослужебното многообразие на вселенската църква, смятаме, че и при базиликата на Делидушка, както и при много от споменатите други църкви двете изолирани странични помещения, които образуват раменете на нейното Т-образно очертание, не са били замислени като помощни площи за отслужване на евхаристията, т. е. не са били пастофории, а мартириони, предназначени за излагане мощите на твърде почитани от народа местни мъченици или неканонизирани духовници.

Впрочем обичаят да се използуват раменета на кръстовидна църква и като хероони ще да е бил познат от по-ранно време и на територията на старобългарската държава. Указание за това са криптите в крилата на ранновизантийската църква край с. Иваняне до София.[41] Обстоятелството, че гробниците са ориентирани в посока север—юг, показва, че се касае за вторично излагане на останките на почитани като светии местни духовници. А пък традицията Т-образният план да се използува в България и в IX в. личи от факта, че първият строеж на дворцовата църква в Плиска е бил също Т-образен. Дали там страничните помещения са служили за протезис и диаконикон, е трудно да се реши. Наличието на странични апсиди, ако, разбира се, те са едновременни с крилата, прави подобно предположение малко вероятно, тъй като естествено би било страничните апсиди да маркират пастофории, разположени непосредствено западно, а не странично от тях. Засега обаче крайно оскъдните археологически данни правят неизвестно предназначението на тези крила.[42]

Разгледана в този аспект, базиликата на Делидушка ни се представя като типична ecclesia martyrialis в смисъла, който А. Грабар, Л. Бертаки, Р. Краутхаймер, Ф. Толоти и др. дават на това определение. Но тъй като аналогията невинаги значи подражание, ние нито търсим, нито пък виждаме пряка генетична връзка между църквата на Делидушка и споменатите по-горе ранно-християнски базилики. Смятаме, че аналогията се дължи на тъждествени семантични представи и на еднакви богослужебно-функционални изисквания. Такава тъждественост естествено е била закономерно явление в тогавашния единен християнски свят.[43]

[1] В. Иванова. Базиликата на Дели-Душка в Преслав. — РП, III, 1948, с. 65—72. Според авторката тази църква трябва да се отнесе към V в. поради намерената монета отVI—V в., късноантична керамика (макар и, както тя отбелязва, смесена със славянска от преславския тип) и най-вече поради необичайния и за преславския IX и X в. план. Обаче Кр. Миятев я обяви за старобългарски паметник въз основа на нейния градеж от ломен камък, споен с глина, а и поради липсата на късноантично селище около нея (Кр. Миятев. Архитектурата на средновековна България. С., 1965, с. 90). За изясняване на въпроса се налага ново проучване на терена.

[2] Ignatius Antiocheni. Epistola in Philadelphensiis. — In: J, P. Migne. Patrologia Graeca. V. Paris, col. 700.

[3] Kl. Gamber. Liturgie und Kirchenbau. — In: Studien der Messfeier und Gotteshauses in der Frühzeit. Regensburg, 1976; Domus Ecclesiae. Regensburg, 1960.

[4] L. T. Lefort. La chasse aux reliques des martyres au IV siècle en Egypte. — In: Mélanges R. Goossens. Bruxelles, 1954, p. 225—230; J. Marx. Lehrbuch der Kirchengeschichte. Trier, 1929, p. 327.

[5] A. Grabar. Martyrium. I. Paris, 1943. II. Paris, 1946, p. 1 sqq.; G. Babic. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, p. 33—36. Обаче в много случаи в Рим и в Северозападна Африка католиконът бил обединен пространствено и функционално с мартириона чрез издигането на главния олтар на базиликата върху гроба на мъченика-титуляр на църквата. Такъв гроб-олтар бил изграждан обикновено в средата на главния кораб, срв.: J. Lassus. Remarques sur l'adoption en Syrie de la forme basilicale pour les églises chretiennes. — In: Atti del IV congresso internazionale di archeologia cristiana. Città del Vaticano, 1938, p. 342.

[6] G. Babic. Op. cit., p. 14.

[7] Ibidem, p. 17; C. H. Kraeling. Gerassa, City of Decapolis. New Haven, 1938, p. 183, 217 sqq.; J. Lassus. Les sanctuaires chretiens en Syrie. Paris, 1947, p. 163—175.

[8] F. Funk. Didascalia et constitutiones apostolorum. II. Padeborn, 1905, p. 124.

[9] Бл. Чифлянов. Проскомидията. —ГДА, XVII, 1968 с. 368—376.

[10] *Γ. Α. Σωτηρίου. Χριστιανική καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία.* I. Athenes, 1942, p. 195, tab. 109.

[11] Бл. Чифлянов. Цит. съч., с. 372.

[12] A. Grabar. Martyrium. I. Paris, 1943, p. 345 sqq.

[13] G. Babic. Op. cit., p. 34—40.

[14] G. Soteriou. Die altchristlichen Basiliken Griechenlands. — In: Atti del IV congresso internazionale di Archeologia cristiana. Città del Vaticano, 1938, p. 355; *Γ. Α. Σωτηρίου.*Op. cit., p. 195, tab. 109.

[15] G. Babic. Op. cit., p. 75, fig. 40.

[16] Ibidem, fig. 41. Дж. Мано-Зиси смята, че прибавените помещения на базилика Д в Царичин град са имали погребално предназначение: Дж. Мано-Зиси. Изкопавања на Царичину Граду. — Старинар, III—IV, 1952—53, с. 132.

[17] P. Paschini. Aquileia. — In: Enciclopedia Trecani. Roma, 1949, p. 806.

[18] М. Я. Сюзюмов. Внутренее и внешнее положение византийского государства в IV в. — В: История Византии. I. М., 1967, с. 180.

[19] L. Bertacchi. Nuovi elementi e ipotesi circa la basilica del Fondo Tulio in Aquileia. — In: Aquileia nostra, 1961—62, col. 72—75.

[20] Ibidem, col. 72.

[21] Ibidem, col. 72.

[22] Ibidem, col. 72; F. Tolotti. Tre basiliche paleochristiane dedicate agli Apostoli in alta Italia. — In: Miscellanea Belvederi. Roma, 1955, p. 365—385.

[23] Ibidem, p. 372, 383. Първоначално и „Св. кръст" в Равена била с кръстовиден план, а и планът на разположения до тази църква мавзолей на Гала Плацидия представлява равнораменен кръст (вж.: История Византии. I. М., 1967, с. 189, 203). Равнораменният кръст е залегнал и в плана на мартириона на св. Бабила (387 г.) в Антиохия (предградието Каусие), Сирия, срв.: J. Lassus. Remarques sur l'adoption, p. 341 sqq.

[24] F. Tolotti. Op. cit., p. 378.

[25] P. Paschini. A proposito dei Martiri Aquileiesi. — In: Aquileia nostra, 1933, col. 25—30; L. Bertacchi. Op. cit., col. 72—75. Освен по Т-образния си план базиликата на Делидушка показва и друга интересна прилика със споменатата аквилейска църква: и в двете базилики синтронът не е бил прилепен към апсидната стена, а между тях е имало доста широк деамбулаторий.

[26] R. Krautheimer. Il transetto nella basilica paleocristiana. — In: Atti del V congresso dell'archeologia, Roma, 1954. Roma, 1957, p. 287 — cit. apud: L. Bertacchi. Op. cit., col. 71.

[27] L. Bertacchi. Op. cit., col. 72.

[28] В. Иванова. Цит. съч., с. 67.

[29] G. Bovini. Il problema della datazione della „Basilica Probi" nel teritorrio classicano di Ravenna. — Acta archaeologica, Ljubljana, XXIII, 1973, p. 189—195.

[30] Ив. Снегаров. Християнството в България преди 865 г. — ГДА, 1956, с. 200 и сл.

[31] *Γ. Α. Σωτηρίου*. Op. cit., p. 195, 196, tab. 109.

[32] G. Soteriou. Die altchristlichen Basiliken, p. 359, fig. 3, p. 361. Според автора тези аднекси са били пристроени допълнително към църквата: Ibidem, p. 377.

[33] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 90.

[34] Пв. Гошев. Старобългарската литургия.— ГСУ БФ, IX, 1931—32, с. 27.

[35] A. Ras. Introductio in liturgiam orientalem. Romae, 1947, p. 47.

[36] Gr. Dix. The Shape of Liturgy. London, 1960, p. 123.

[37] Бл. Чифлянов. Цит. съч., с. 380.

[38] F. E. Brightman. Liturgies Eastern and Western. Oxford, 1896, p. 164, 525. Ф. Брайтман разказва за една литургия, отслужена от св. Григорий Назиански, при която проскомидията била извършена по западния вариант.

[39] Доказателства за съвместно съществуване на двата проскомидийни варианта намираме и в нашите земи. Например олтарите на „Старата митрополия" и на базиликата „Елеуса" в Несебър са типологично напълно различни. Докато първият е с широка апсида без парабеми, вторият е с типично изразени пастофории от т. нар. сирийски тип. Това свидетелствува, че проскомидията в споменатите две базилики е била отслужвана по различен начин. Интересно е да добавим, че според Н. Чанева (Н. Чанева. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в България.—Археология, X, 1968,2,с. 24) и двете църкви са строени приблизително по едно и също време.

[40] Т. Смядовски. За произхода на преславските ниши. — Археология, 1976, 4, с. 33, 34, обр. 1, 2, 4, 6, 22, 23.

[41] В. Иванова. Двете старинни църкви при с. Иваняне. — ИАИ, VIII, 1934, обр. 46.

[42] Ст.Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 169.

[43] Внимателният читател не може да не е забелязал, че както в описаните базилики от Тесалия и другаде, така и в Голямата базилика в Плиска в източната ѝ страна е имало също един северен и един южен пареклесион. Те, както ни съобщи н. с. П. Георгиев, на когото изказваме благодарност, според данните на археологическото проучване са били (както и тези при „Базилика Проби" и базилика Д в Тива) пристроени допълнително към църквата. Те очевидно не са били свързани с отслужването на евхаристията в Господния ден поради наличието на добре оформени парабеми от цариградски тип. Южният, както се знае, е бил баптистерий, а в северния някога проф. Ст. Михайлов бе открил част от олтарна плоча. Новите разкопки на н. с. П. Георгиев обаче са дали известни указания, че в този северен придатък е било изградено съоръжение, което е известна предпазливост би могло да се приеме за т. нар. вторичен „олтар-гроб", срв.: F. Cabrol. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I, 2. Paris, 1907, col. 3161—3170, fig. 1124. Очевидно това помещение е било хероон. Новите археологически проучвания и тяхното семантично-богослужебно тълкуване, както ни съобщи ръководителят, ще бъдат публикувани в най-скоро време.

Essai d'analyse sémantico-liturgique de la basilique de Deliduška à Preslav

T. SMJADOVSKI

(Résumé)

La basilique sur la colline Deliduška près de Preslav, publiée au cours de 1948 par V. Ivanova-Mavrodinova, a un plan en forme de croix représentant la lettre T (fig. 1). Ses ailes latérales, semble-t-il, n'étaient pas des parties d'un transept mais d'un pseudo-transept, c'est-à-dire, en hauteur, elles attei-

gnaient seulement jusqu'au toit des nefs transversales. Etant donné qu'elles sont reliées à la nef seulement par des ouvertures étroites et à cause de leur éloignement de l'abside, elles n'auraient pu être prothèse et diaconicon comme l'a supposé Kr. Mijatev. En l'occurrence, la vaste abside hellenistique (sa largeur est presque les deux tiers de la largeur de la nef) témoigne plutôt d'un rite liturgique qui était concentré exclusivement autour de l'autel, lors duquel l'ainsi dite proskomidion (l'offrande des pains et du vin de la part des fidèles) aurait eu lieu devant la grille de l'autel sans qu'il y eût besoin pour cela de locaux spéciaux (pastoforia). Selon toute probabilité, les ailes latérales de l'église de Deliduška auraient été conçues comme martyriums pour recueillir les dépouilles d'ecclésiastiques vénérés comme saints. Pareil était le rôle des bras des pseudo-transepts dans les églises cruciformes, édifiées sur l'ordre de St. Ambroise (par exemple „St. Stefan" à Vérone) (fig. 4), et aussi dans la „Basilica del Fondo Tulio" à Aquilée (fig. 5), dans ladite „Basilica Probi" à Ravenne (fig. 6), dans la basilique Д à Thèbes en Thessalie (fig. 2), dans l'église au village Ivanjane près de Sofia et ailleurs. Pour cette raison, la basilique de Deliduška aussi doit être considérée comme ecclesia martyrialis typique dans le sens que donnent à cette définition L. Bertacchi, A. Grabar, R. Krautheimer, F. Tolotti et autres. Mais, étant donné que l'analogie ne signifie pas toujours imitation, il est peu probable que le rapprochement typologique indiqué de l'église de Deliduška avec les basiliques paléochrétiennes susmentionnées soit dû à un lien génétique direct. Nous sommes enclins à voir dans ce parallélisme plutôt le reflet de conceptions sémantiques identiques et d'exigences liturgiques fonctionnelles identiques.

Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг

БОГДАН НИКОЛОВ

При риголване на лозе в м. Стубленски връх на 3 км югозападно от с. Софрониево, Врачански окръг, са открити пет тракийски погребения. Две от тях принадлежат към ранножелязната, а останалите — към късножелязната епоха. Всички имат богат погребален инвентар и хвърлят нова светлина върху живота и обичаите на тракийските племена, обитавали този край през I хилядолетие пр. н. е.

Въз основа на сведенията на намерилите ги[1] и на нашите впечатления, получени на място, можем да дадем следната най-обща информация за некропола, част от който са разкритите погребения. Стубленски връх представлява невисок хълм южно от извора Стубела, където личат останките на голямо тракийско селище. От разположението на разкритите гробове се вижда, че в по-ранен период от време погребенията са извършвани върху южния слънчев склон на Стубленски връх. С времето некрополът се е разширил на север, където са открити по-късните погребения от II—I в. пр. н. е.

Върху гробовете не личат следи от натрупване на могили. Близо до повърхността не са намерени предмети, които да маркират гробовете. Всички погребения са извършени чрез изгаряне на трупа. Кремацията е правена на определено за ритуала място, което не сме открили. След изгарянето на трупа от кладата са събирани пепел, обгорели кости, въглени, отделни части от съдове, накити и въоръжение, поставяни в глинена урна и заривани в приготвената правоъгълна гробна яма. С изключение на урните всички останали предмети са минали през кладата. Откритите погребения са на дълбочина 0,50—0,60 м от сегашната повърхност на терена. Камъни или други останки от гробни съоръжения не засвидетелствувахме. Погребенията описваме в хронологически ред.

Погребение 1. Открито е в горната част на южния склон на м. Стубленски връх на дълбочина 0,50 м от повърхността. В глинената погребална урна, която не е запазена, са били поставени следните предмети:

1. Глинена разлата чаша с висока вертикална дръжка (обр. 1 *е*). Заедно с дръжката чашата има височина 0,93 м, диаметър на устието 0,15 м. Изработена е от песъчлива глина и при вторично изпичане на кладата е получила нееднакъв сивокафяв цвят. Чаша с подобна форма и висока вертикална дръжка е известна от некропола при с. Тлачене, Врачански окръг, и е датирана към края на ранножелязната епоха.[2]

2. Бронзова очилата фибула (дълж. 0,057 м, диам. на всеки диск 0,023 м). Направена е от обл тел, който образува по шест завивки на всеки диск. На обратната страна на фибулата единият край на тела преминава в игла, а другият е извит в куки-държател (обр. 1 *б*, 2 *а*).

3. Голяма бронзова очилата фибула (обща дълж. 0,14 м, диам. на всеки диск 0,063 м.).

● *Обр. 1. Предмети от погребение 1 при с. Софрониево, Врачански окръг: а) бронзова очилата фибула с осморка; б) малка бронзова очилата фибула; в) бронзова гривна; г) бронзов прешлен; д) бронзова спирала; е) глинена чаша. Fig. 1. Objets de la sepulture I près du village Sofronievo, departement de Vraca: а) fibule en bronze, en forme de lunettes avec un huit; б) petite fibule en bronze en forme de lunettes; в) bracelet en bronze; г) fusaïole en bronze; д) spirole en bronze; е) tasse en argile*

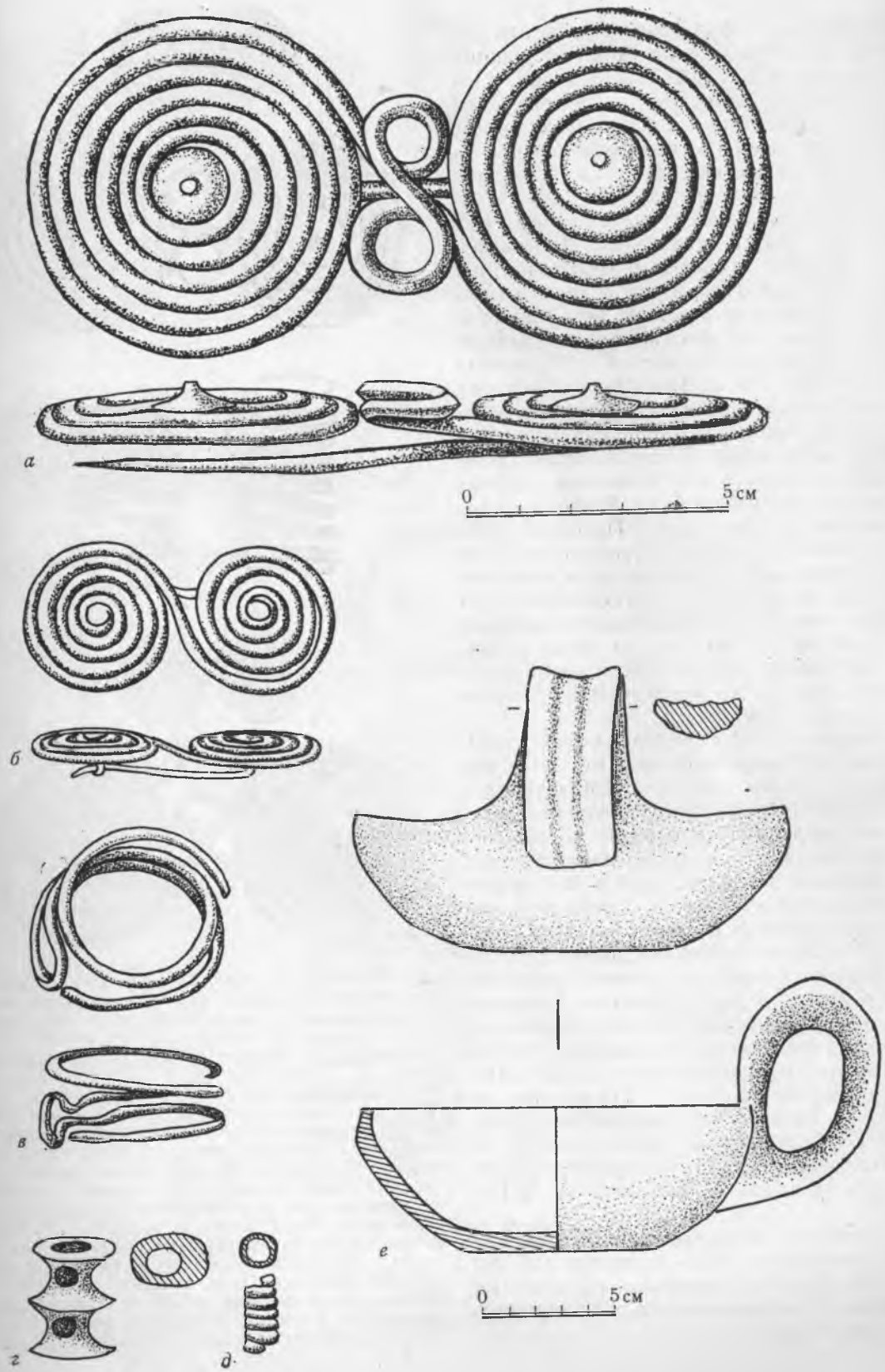
а
0
5 см
б
в
г
д
е
0
5 см

Изработена е от объл равен тел, който със спирала от шест завивки образува единия диск, завива във форма на осморка, след което образува спиралата на втория диск (обр. 2 *б*). В центъра на всеки от дисковете е приковано конично бронзово щитче, за обратната страна на което са прикрепени иглата и иглодържателят (обр. 1 *а*). При осморката между двата диска сечението на тела е квадратно. Цялата фибула е покрита с хубава тъмнозелена патина. Фибули с подобна форма са познати от обширна територия в страните по Средния и Долния Дунав и в Днепърско-Днестърския басейн и се смятат за едни от най-древните фибули в този район.[3] Подобни на фибулите от погребенията при с. Софрониево са известни от Югославия,[4] Румъния[5] и от западната половина на България — от с. Рибново, Благоевградски окръг, и с. Държаница, Видински окръг,[6] от Видин,[7] от Широка лъка, с. Лъкавица, с. Проглед и с. Павелско, Смолянски окръг.[9] Очилатите фибули от този тип с осморка между двата диска са датирани от VIII в. пр. н. е.[10] В погребението при с. Софрониево и двата типа двойноспирални фибули — със или без осморка между дисковете — се явяват заедно в един гроб. Няма съмнение, че те са произвеждани и носени през едно и също време.

4. Бронзова спирална гривна с най-голям диаметър 0,03 м, изработена от объл тел с дебелина 0,002 м (обр. 1 *в*). Образувана е от четири спирални навивки, които в средата на спиралата се връщат в обратна посока. Покрита е с тъмнозелена патина.

5. Бронзов прешлен, който по форма наподобява четири конуса, съединени два по два с върховете си (обр. 1 *г*). Има обща дължина 0,022 м и най-голям диаметър 0,015 м. Предметът е пробит по дължина, а встрани има два кръгли отвора. Подобни бронзови прешлени са намерени заедно с лъковидни халщатски фибули при с. Царевец (бивше Влашко село), Врачански окръг,[11] и до с. Павелско, Смолянски окръг.[12] По всичко изглежда, че бронзовият прешлен от с. Софрониево е бил нанизан върху иглата на голямата фибула, какъвто е случаят с къжеловидния прешлен от фибулата от с. Павелско.[13]

6. Бронзова спирала, от която са запазени пет намотки с обща дължина 0,013 м (обр. 1 *д*). Подобни спирали са известни от халщатски погребения при с. Бели извор, Врачански окръг.[14]

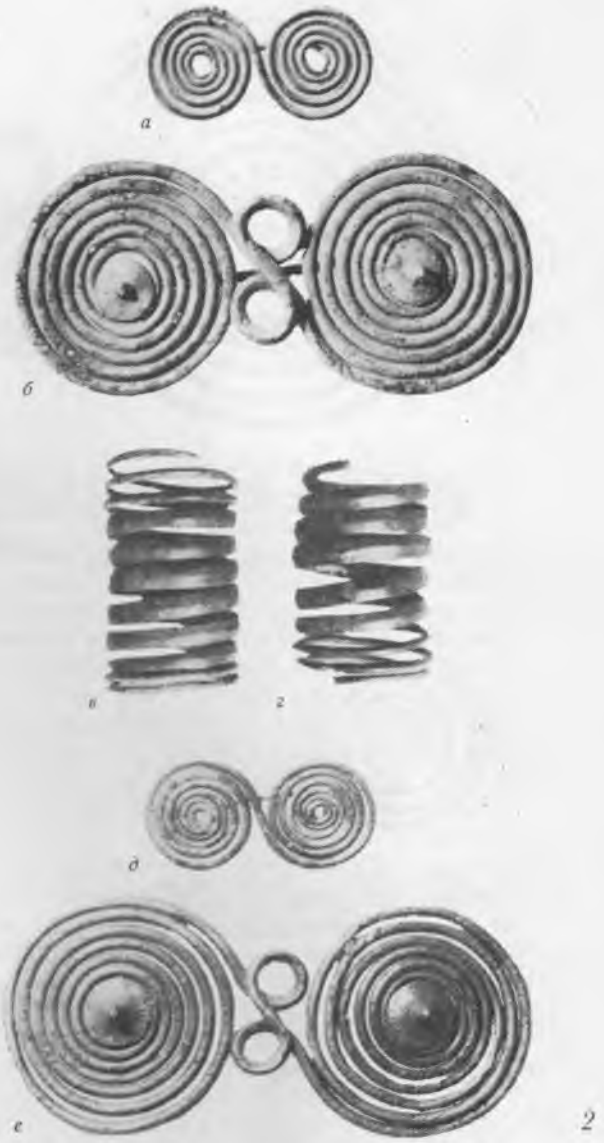

●*Обр. 2. Накити от с. Софрониево, Врачански окръг: а, б) очилати фибули от погребение 1; в, г) гривни и д, е) очилати фибули от погребение 2. Fig. 2. Parures du village Sofronievo, département de Vraca: а, б) fibules en forme de lunettes de la sépulture 1; в, г) bracelets et д, е) fibules en formes de lunettes de la sépulture 2*

●*Обр. 3. Предмети от погребение 2 при с. Софрониево, Врачански окръг: а, б) бронзови очилати фибули; в) бронзово копче; г) част от бронзова торква; д—з) бронзови незатворени гривни; и—л) бронзови спирални гривни; м) каменна брадва-чук; н) трапецовидна каменна брадва; о) глинена погребална урна. Fig. 3. Objets de la sépulture 2 près du village Sofronievo, département de Vraca: а, б) fibules en forme de lunettes en bronze; в) bouton en bronze; г) partie d'une torque en bronze; д—з) bracelets ouverts en bronze; и—л) bracelets spiraux en bronze; м) hache-marteau en pierre; н) hache trapézoïdale en pierre; о) urne funéraire en argile*

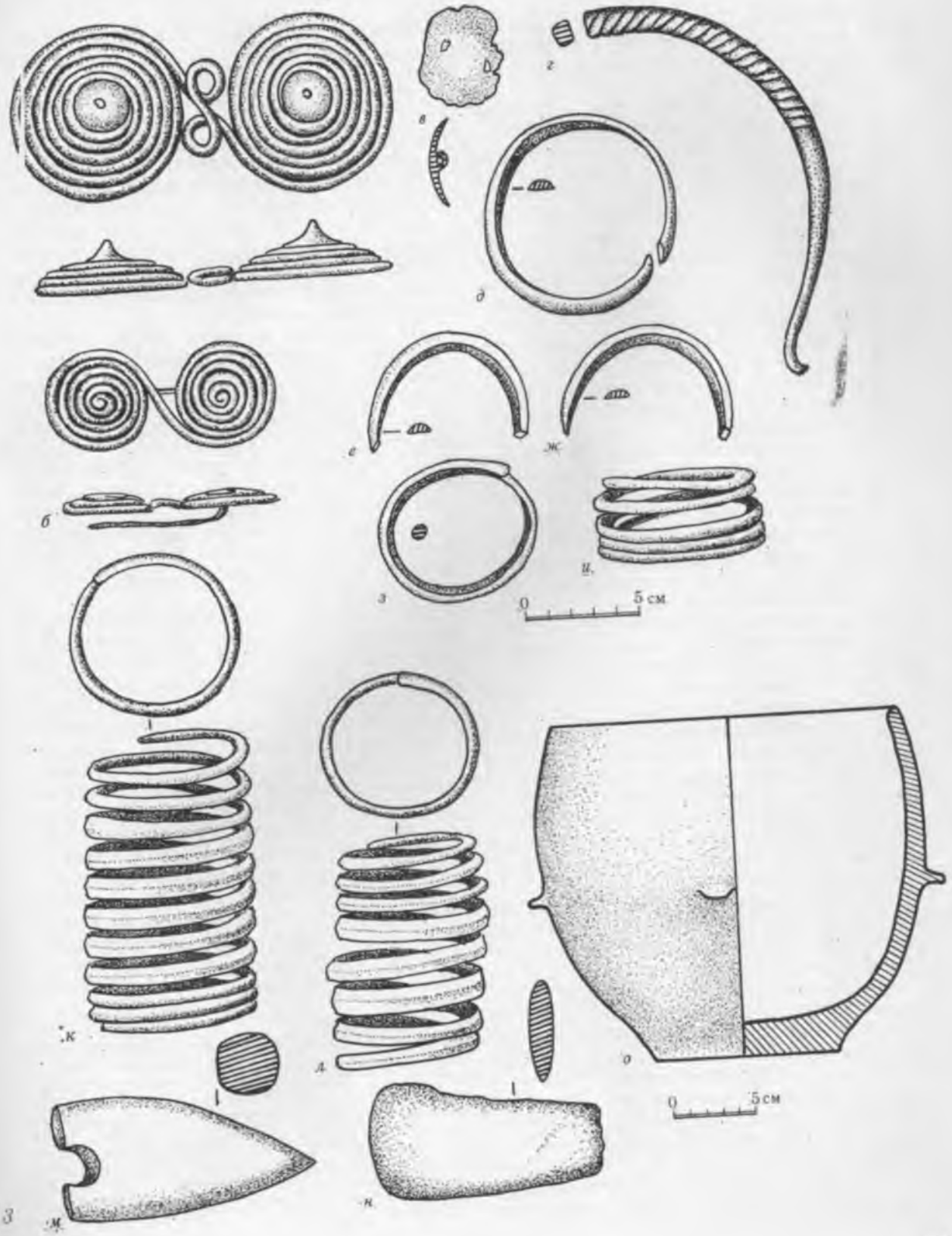
а
б
в
г
д
е
ж
з
и
0 5 см
к
л
м
н
о
0 5 см

Погребение 2. Открито е на 4 м северно от първото на дълбочина 0,60 м от повърхността на терена. В гробната яма са намерени следните предмети:

1. Глинена погребална урна с кошеровидна форма, леко издута в средата и стеснена към дъното. Има височина 0,27 м и най-голям диаметър 0,28 м. Изработена е от недобре пречистена глина с грубо загладена повърхност и нееднакъв сивокафяв цвят. На издутата част на тялото са поставени симетрично четири езичести дръжки (обр. 3 *о*). Урни с подобна форма са известни у нас от с. Алтимир, Врачански окръг,[15] с. Равна, Варненски окръг,[16] и с. Браничево, Шуменски окръг,[17] а от Румъния при с. Черна вода[18] и с. Сату ноу[19]. В урната при с. Софрониево са намерени обгорени човешки кости, пепел и въглени от кладата и следните предмети:

2. Голяма бронзова очилата фибула, изработена от объл тел, който в спирала от седем намотки образува диск, след което, като приема квадратно сечение, завива в осморка и отново с кръгло образува втори диск със същата големина и намотки (обр. 2 *е*). В средата на всеки от дисковете е занитено бронзово конично щитче с диаметър 0,02 м и височина 0,01 м. Иглата и иглодържателят на фибулата липсват. Общата ѝ дължина е 0,15 м, диаметърът на всеки диск— 0,065 м. Тя има същата форма (обр. 3 *а*) и паралели, както и откритата в погребение 1.

3. Малка бронзова очилата фибула (обща дълж. 0,065 м, диам. на всеки диск 0,034 м) (обр. 2 *д*). Единият край на тела на обратната страна на диска е изтънен в игла, а другият е закривен в кука-иглодържател (обр. 3 *б*). По форма и начин на изработване не се отличава от малката фибула, намерена в погребение 1.

4. Кръгло бронзово копче с издута лицева част, което на обратната страна има халкичка за окачване (обр. 3 *в*). Копчето е силно повредено от окиса (запазен диам. 0,04 м).

5. Половина от бронзова отворена торква (дълж. 0,18 м, най-голяма деб. 0,008 м) (обр. 3 *г*). Направена е от осукана четириръба пръчка, която в краищата постепенно изтънява и добива обло сечение. Торкви с подобна форма са известни от халщатски погребения при с. Бели извор, Врачански окръг,[2] с. Държаница, Видински окръг,[21] и от Трансилвания.[22]

6—9. Четири бронзови отворени гривни с полукръгло напречно сечение, които имат диаметър 0,065—0,08 м. Две от тях са запазени цели (обр. 3 *д, з*), а другите две са счупени наполовина (обр. 3 *е, ж*).

10. Спирална гривна от объл бронзов тел, съставена от пет намотки (обр. 3 *и*) (най-голям диам.0,07 м, деб. на тела 0,004 м). Покрита е с хубава тъмнозелена патина.

11. Спирална бронзова гривна, съставена от единадесет намотки, с диаметър 0,065 м (обр. 2 *в*, 3 *к*). В двата края на гривната телът е объл с дебелина 0,004 м,но от третата намотка става сплеснат с ширина до 0,01 м. Гривната е хубаво запазена и покрита с тъмнозелена патина.

12. Спирална бронзова гривна, еднаква по форма, устройство и диаметър с предишната (обр. 2 *г*, 3 *л*). Три от облите намотки в единия край на гривната са отчупени и липсват. Покрита е с хубава тъмнозелена патина.

13. Чук-брадва с дупка, изработен от сивозеленикава диоритна скала, добре огладен и полиран (обр. 3 *м*). Чукът е счупен през дупката и от него е запазена предната заострена част, която има дължина 0,095 м, ширина при дупката 0,055 м, дебелина на тялото 0,04 м.

14. Трапецовидна брадва, изработена от сивозеленикава диоритна скала (дълж. 0,10 м, шир. при острието 0,055 м, най-голяма деб. на тялото 0,02 м). Брадвата е хубаво огладена и заострена (обр. 3 *н*). Някои автори считат, че на каменните оръдия в древността е придаван религиозен смисъл. Тези с помалки размери са носени като амулети.[23] Каменни брадви в тракийски погребения са открити в Арабаджийската могила при с. Дуванлии, Пловдивски окръг,[24] и в гробницата на Могиланската могила във Враца.[25] Като използува етнографски паралели и данни от народната медицина, В. Миков нарича каменните брадви „гръмовни камъни“ и говори за тяхното използуване при баяния. Той предполага, че погребаните в древността с подобни каменни предмети са били народни лечители.[26]

●*Обр. 4. Предмети от погребение 3 при с. Софрониево, Врачански окръг: а) желязна юзда с двуделен зъбалец; б) желязна фибула; в) крив железен нож; г, д) железни върхове за копия; е) железен двуостър меч, фрагментиран; ж) горна част от ножница; з) глинен съд. Fig. 4. Objets de la sépulture 3 près du village Sofronievo, département de Vraca: а) bride en fer à mors bipartite; б) fibule en fer; в) couteau courbé en fer; г, д) pointes de lances en fer; е) épée en fer fragmentée; ж) partie supérieure d'un fourreau; з) vase en argile*

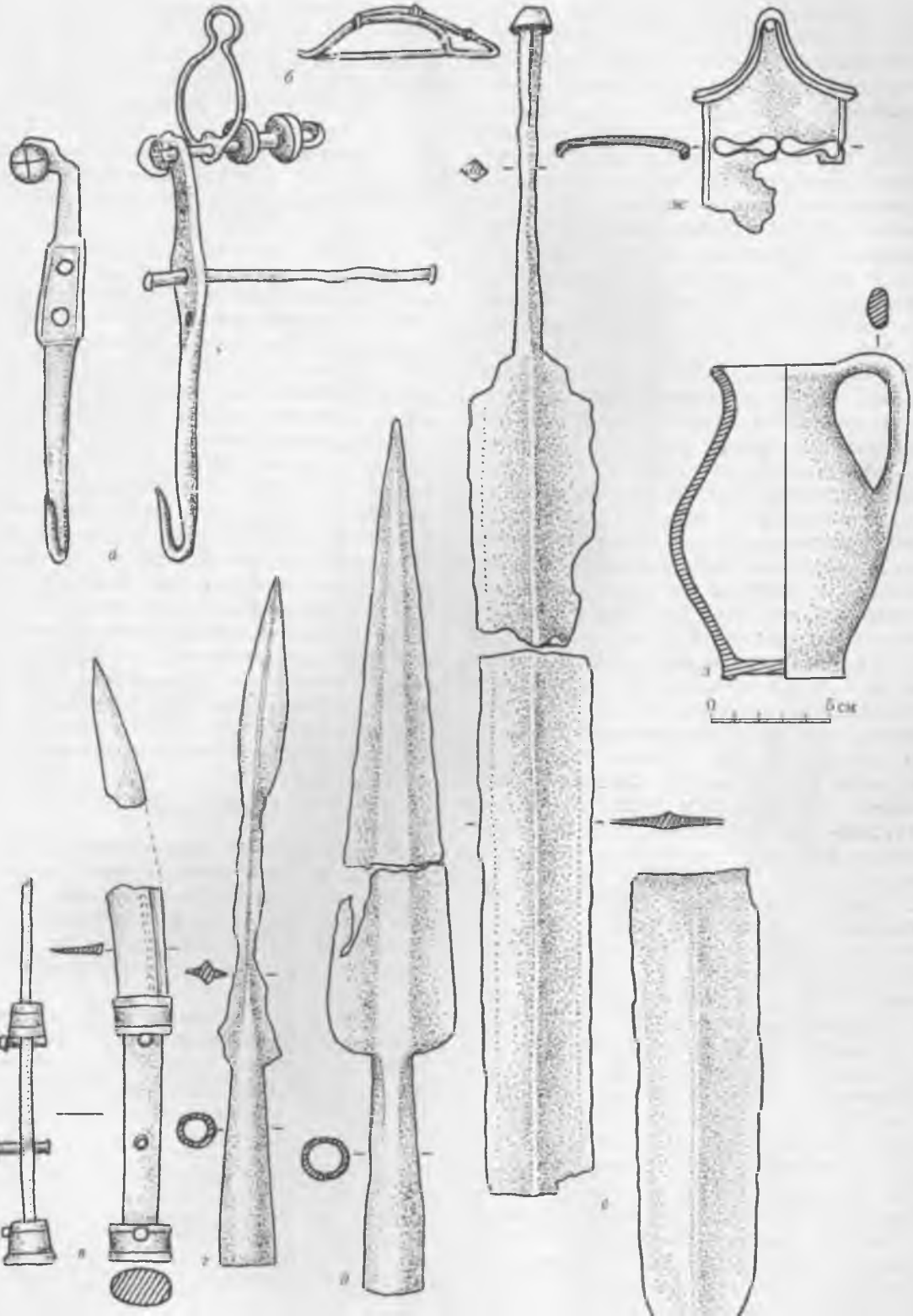
а
б
в
г
д
е
ж
з
0
5 см

От землището на с. Софрониево са известни и други погребения от ранножелязната епоха, но те са разкрити на 3 км североизточно от некропола на Стубленски връх.[27]

Погребение 3. Открито е на 8 м северно от погребение 2 върху горната заравнена част на Стубленски връх на дълбочина 0,50 м от повърхността. На дъното на гробната яма е бил поставен глинен съд с пепел, въглени и обгорели човешки кости, събрани от кладата. До съда са били наредени: прегънат на три железен меч, железен закривен нож, желязна юзда, два железни върха за копия и желязна лъковидна фибула (обр. 4).

1. Желязна юзда на лостове със строг двуделен зъбалец, от която е запазена едната странична скоба, единият дял от зъбалеца и подбрадната пръчка (обр. 4 *а*). Страничната скоба на юздата е дълга 0,17 м, а подбрадната пръчка 0,12 м. В края на зъбалеца е нанизана осморка, следвана от две железни колелца, между които има два цилиндрични железни пръстена. Железни юзди, подобни на тази, са известни от много тракийски погребения у нас и от Югозападна Румъния, датирани в края на II в. пр. н. е.[28]

2. Желязна лъковидна фибула с отчупена двустранна спирала (обр. 4 *б*). В това състояние има дължина 0,07 м. След като образува улея на иглодържателя, задният ѝ край извива обратно, следва формата на лъка, като прави по три пластични удебелявания, и посредством скоба се захваща на предния край на дъгата. Този тип къснолатенски фибули са характерни за края на II в. пр. н. е.[29]

3. Закривен железен нож, който при кремацията е прегънат на две, вследствие на което на това място листът му е счупен и част от него липсва (обр. 4 *в*). В това състояние общата му дължина е 0,21 м, най-голямата ширина на листа 0,025 м. Дължината на дръжката е 0,095 м. Тя е плоска и изкована заедно с листа на ножа. На еднакво разстояние по дължината ѝ има три кръгли дупки, в които са запазени нитовете за прикрепване на ръкохватката, която е била от нетраен материал. На предния и задния край на дръжката са нанизани по една втулка със сплесната цилиндрична форма, служили за прихващане на ръкохватката. Ножове с подобна форма са намерени на много места у нас в тракийски погребения от II—I в. пр. н. е. заедно с железни юзди, дълги железни мечове и добре датиращи ги фибули.[30]

4. Железен връх за копие (дълж. 0,28 м), чийто лист е силно прояден от окис (обр. 4 *г*). В средата по цялата дължина на листа от двете страни има висок остър ръб.

5. Железен връх за копие (обща дълж. 0,35 м, най-голяма шир. на листа 0,05 м). При кремацията е бил прегънат на две, поради което е счупен. В средата по цялата дължина на листа от двете страни има плосък пластичен ръб (обр. 4 *д*).

6. Дълъг железен меч „келтски" тип, който при кремацията е бил прегънат на три и при откриването е счупен при прегъвките от намерилите го. В това състояние частите му имат обща дължина 0,73 м, а само дръжката — 0,15 м (обр. 4 *е*). Дръжката е изтеглена от общия лист, има квадратно напречно сечение, а отгоре завършва с полусферично топче. Листът му има най-голяма ширина 0,047 м и най-голяма дебелина 0,004 м. Върхът му е заоблен, а по дължината на листа от двете страни минава пластичен ръб. Запазена е горната част от ножницата на меча (обр. 4 *ж*). Тя представлява тънка желязна пластинка, прегъната по двете успоредни страни така, че да прихване другата половина на ножницата. Отгоре ножницата завършва с камбановидна извивка, кантирана с по-дебела пластинка, която следва формата на извивката. Хоризонтално ножницата има пластична украса от два сближени S-овидни орнамента. Подобна украса не се среща върху ножниците на ранните келтски мечове от Европа.[31]

7. Глинен съд с една вертикална дръжка, работен на грънчарско колело, добил при изпичането еднакъв светлосив цвят (обр. 4 *з*) (вис. 0,125 м, диам. на издутата част 0,085 м). Тялото му има биконична издължена форма, леко застолено дъно и завит периферен ръб на устието.

Погребение 4. Открито е на 2 м североизточно от погребение 3. В глинения съд, който не е запазен, е имало обгорели човешки кости, пепел и въглени от кладата. Около съда са били разположени: дълъг железен

● *Обр. 5. Предмети от погребение 4 при с. Софрониево, Врачански окръг: а) желязна двуспирална фибула; б) нагънат железен двуостър меч; в) желязна юзда с двуделен зъбалец; г) прегънат железен връх за копие; д) нагънат крив железен нож. Fig. 5. Objets de la sépulture 4 près du village Sofronievo, département de Vraca: а) fibule bispirale en fer; б) épée pliée en fer; в) bride en fer à mors bipartite; г) pointe pliée de lance en fer; д) couteau courbé pliè en fer*

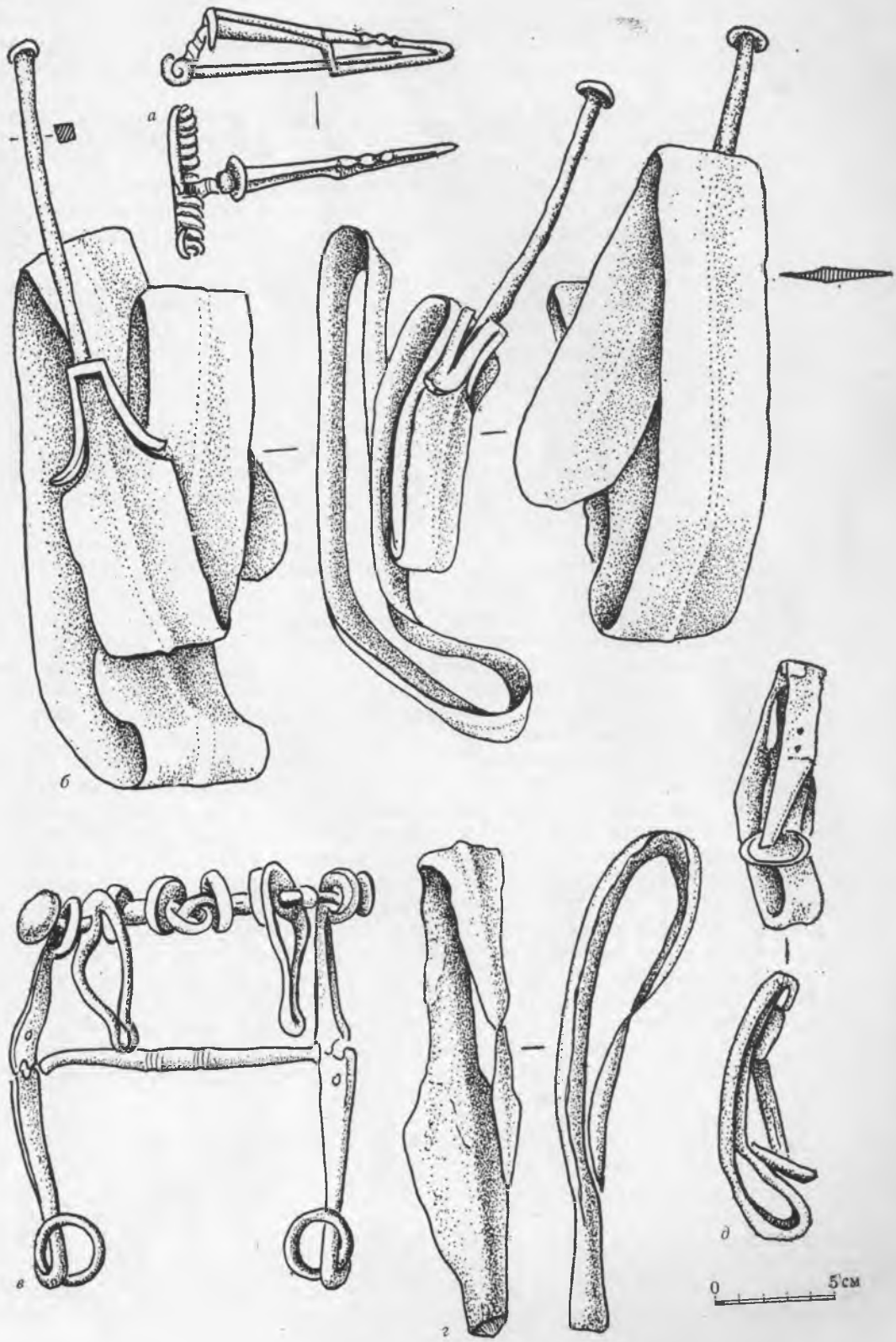

5

меч, сгънат на четири, желязна тракийска юзда, два железни върха на копие (единият не е запазен от намерилите го), закривен железен нож и желязна лъковидна фибула (обр. 5).

1. Желязна двуспирална фибула (дълж. 0,12 м), която е сравнително добре запазена (обр. 5 *а*). Предният край на лъка е сплеснат и разширен, като образува иглодържателя, след което извива назад под остър ъгъл, прави три пръстеновидни удебелявания и към края на лъка се закрепя с профилиран пръстен за него. Задният край на лъка образува от дясно на ляво седем спирални завивки, преминава в хорда, която от ляво на дясно прави пет спирални завивки и преминава в игла. Фибулите от този тип са датирани във II в. пр. н. е.[32]

2. Дълъг железен меч „келтски" тип, прегънат на четири (обр. 5 *б*). В това състояние има обща дължина 0,93 м, само на дръжката — 0,16 м. Последната е четириръба пръчка, изтеглена от общия лист на меча, която отгоре завършва с конично топче, а в основата си е сплесната и разширена, където е нахлузен звънчевиден предпазител. Мечът има най-голяма ширина 0,048 м и най-голяма дебелина 0,004 м. По дължината му от двете страни минават по три успоредни плоски ръба, от които средният е най-висок. У нас вече са направени изследвания върху технологията на този тип мечове,[33] а също така и опити за тяхната класификация.[34] Мечовете от некрополите при с. Софрониево обогатяват нашите представи за този вид оръжие, възприет от траките през II—I в. пр. н. е. Поради високите си качества на оръжие за нападение дългият двуостър железен меч, заимстван от келтите, бил произвеждан масово от траките като основно оръжие за конницата. Това се потвърждава от факта, че този тип мечове се намират в гробове най-често заедно с тракийската строга юзда с двуделен зъбалец.

3. Желязна тракийска юзда на лостове със строг зъбалец (обр. 5 *в*). Двете странични скоби са счупени по средата поради прегъване по време на погребалния обряд. Те са различно дълги: 0,175 и 0,20 м. В средата са сплеснати и разширени, където са пробити по две кръгли дупки за местене на подбрадната пръчка. Последната е дълга 0,13 м, има вретеновидна форма, а в средата — по три концентрични нареза. Долните краища на страничните скоби завършват с куки, за които е закачена по една халка за връзване на поводите. В горния край на скобите е нанизан зъбалецът. На всеки дял от последния има по една осморка и по две железни подвижни колелца, разделени от цилиндрични пръстени.

4. Железен връх за копие, прегънат на две и силно корозиран, поради което втулката е отчупена (обр. 5 *г*). От двете страни по дължината на листа минава невисок релефен ръб. Върхът за копие има запазена дължина 0,33 м и най-голяма ширина на листа 0,045 м.

5. Закривен железен нож, прегънат на три части (обр. 5 *д*). В този си вид има обща дължина 0,19 м и най-голяма ширина на листа при извивката 0,03 м. Върху едната плоскост на ножа малко преди извивката има широк жлеб. Дръжката е плоска, към задния край постепенно се стеснява, където е запоена кръгла пластинка с диаметър 0,025 м. От познатите досега тракийски закривени ножове този има по-особено устройство на дръжката и е намерен прегънат, което рядко се среща.

Погребение 5. Открито е на 3 м северно от погребение 4 на 0,60 м дълбочина от повърхността. Около глинен съд, пълен с пепел, въглени и обгорели кости от кладата, били намерени прегънат железен меч (който не е запазен), желязна юзда, крив железен нож, желязна фибула, тока от колан, силно корозирано желязно умбо от щит и връх за копие (обр. 6).

1. Желязна тракийска юзда на лостове със строг зъбалец, на която едната странична скоба е по-дълга от другата (размери съответно 0,15 и 0,13 м). Подбрадната пръчка има дължина 0,11 м. Върху двата дяла на зъбалеца са нанизани по две подвижни железни колелца, разделени с по един подвижен цилиндричен прешлен (обр. 6 *а*). В краищата на зъбалеца са нанизани по една скоба с две разминаващи се куки, служили за окачване ремъците на оглавника. Тази разновидност на тракийската юзда, при която осморката на зъбалеца е заменена с куки, се наблюдава и при други по-късни юзди

● *Обр. 6. Предмети от погребение 5 при с. Софрониево, Врачански окръг: а) желязна юзда с двуделен зъбалец; б) желязна двуспирална фибула; в) желязна тока; г) крив железен нож; д) прегънат железен връх за копие; е) част от желязно умбо; ж) глинен съд. Fig. 6. Objets de la sépulture 5 près du village Sofronievo, département de Vraca: а) bride en fer à mors bipartite; б) fibule bispirale en fer; в) boucle en fer; г) couteau courbé en fer; д) pointe en fer de lance pliée; е) partie d'un umbo en fer; ж) vase en argile*

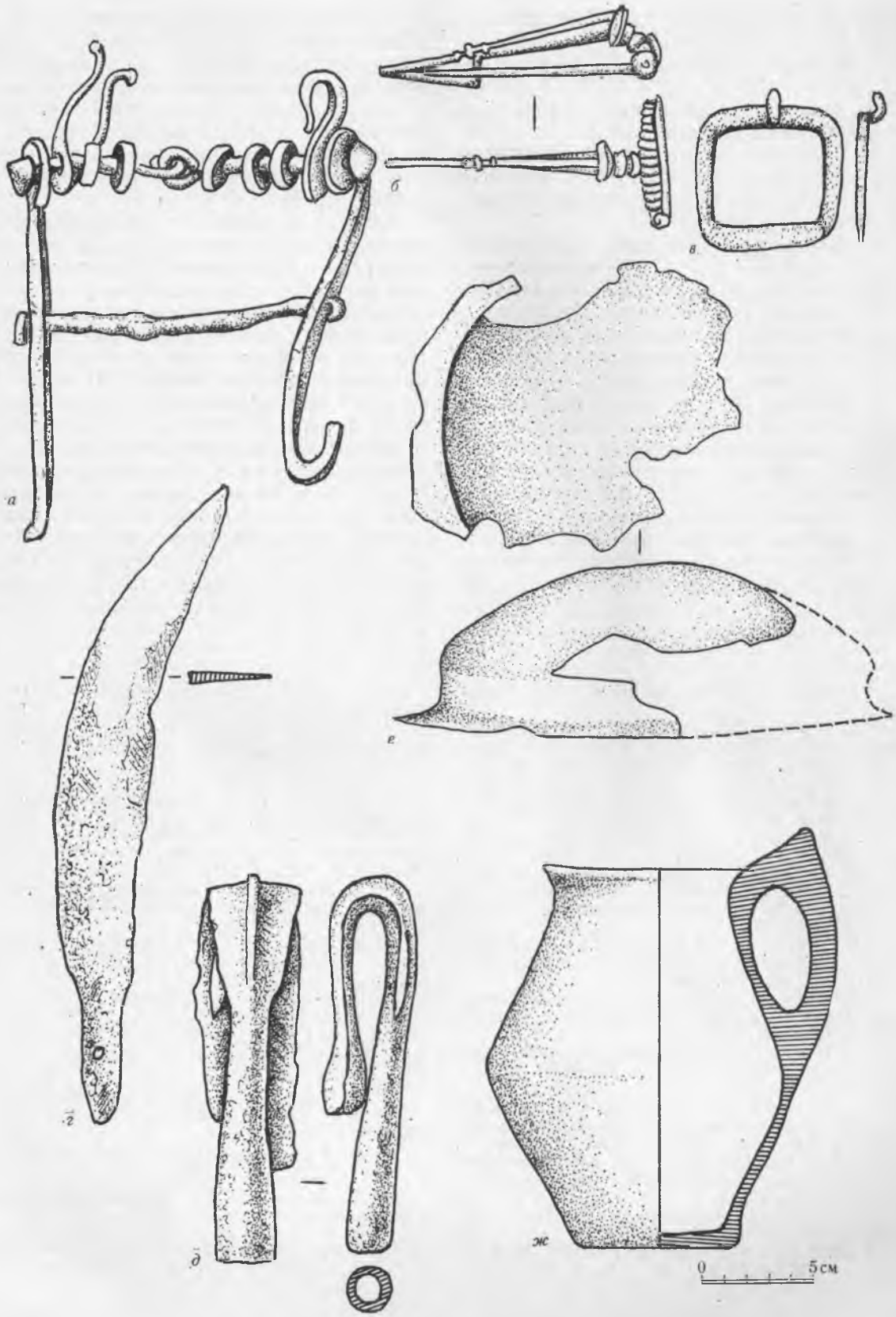
а
б
в
г
д
е
ж
0
5 см

от този район, които могат да бъдат датирани от I в. пр. н. е.[35]

2. Желязна лъковидна двуспирална фибула (дълж. 0,12 м) (обр. 6 *б*). Тя е сравнително добре запазена и има устройството на фибулата от погребение 4.

3. Желязна тока от колан с квадратна форма и страна 0,06 м (обр. 6 *в*). Изработена е от затворен сплеснат тел и на едната страна има малка кука.

4. Закривен железен нож, силно пострадал от корозията (дълж. 0,28 м, най-голяма шир. на листа 0,04 м) (обр. 6 *г*). Извивката е доста напред към острието. Дръжката е къса, изтеглена е от общия лист на оръжието и по средата има кръгла дупка за приковаване на ръкохватката.

5. Железен връх за копие, прегънат на три. В това състояние има обща дължина 0,46 м и най-голяма ширина на листа 0,04 м. Отделно втулката има дължина 0,11 м и диаметър на отвора 0,02 м. В средата по цялата дължина на двете страни на листа минава заоблен релефен ръб (обр. 6 *д*).

6. Част от умбо на щит, изработено от желязна пластинка с дебелина 0,02 м (обр. 6*е*). Имало е диаметър на основата 0,22 м и височина на образуваната полусфера 0,07 м.

7. Глинена кана с една вертикална дръжка и издължена биконична форма на тялото (обр. 6 *ж*). Изработена е на грънчарско колело от добре пречистена глина, при изпичането получила еднакъв тъмносив цвят. Дръжката в горния край има триъгълен израстък, който характеризира един неизвестен досега вариант на този тип къснотракийски съдове.

Това са находките от разкритите досега пет тракийски погребения в м. Стубленски връх при с. Софрониево. Проучването на този некропол ще ни даде повече материали от ранножелязната и късножелязната епоха и ще позволи да се установи дали той е използуван от траките през целия този период или има прекъсване между VIII и II—I в. пр. н. е. Друг некропол от късножелязната епоха бе открит преди десетина години в м. Балеви ливади, която се намира на 2,5 км североизточно от м. Стубленски връх. Погребенията в м. Балеви ливади са извършени също чрез трупоизгаряне и са без следи от могилни насипи. Намерени са дълги железни мечове „келтски“ тип, железни тракийски юзди, закривени ножове и други погребални дарове, които датират погребенията във II—I в. пр. н. е.[36]

[1] Братята Ст. и Йорд. Испасови от с. Софрониево, Врачански окръг.

[2] B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. II. Bonn, 1976, tab. 65_3.

[3] А. Милчев. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 417.

[4] Д. Гарашанин. Студије из металног доба Србије. — Старинар, V—VI, 1956, с. 338, обр. 3, 4; I. Mikulčić. Pelagonija. Skopje—Beograd, 1966, tab. IV 9 a; И. Микулчич. Од археолошкото богатство на СР Македонија. Скопије, 1980, № 231, 252.

[5] M. Petrescu-Dîmboviţa. Depozitele de bronzuri din România. Bucureşti, 1977, pl. 347, 380, 385, 391, 394.

[6] В. Миков. Халщатски находки от Държаница, Видинско, и Рибново, Неврокопско. — ИАИ, XII, 1938, с. 344, обр. 151.

[7] Р. Попов. Гробни находки от халщатската епоха. — СпБАН, 16, 1918, с. 105—107, табл. 1, обр. 1, 2.

[8] Б. Дякович. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. — ИАИ, I, 1922, с. 32, обр. 15, 16; П. Детев. Праисторически накити в Пловдивския народен археологически музей. — ГНМП, V, 1963, с. 44, обр. 6.

[9] В. Миков. Разкопки из Родопите. — ГПНБМ, 1942, с. 26—27, обр. 2 б.

[10] А. Милчев. Цит. съч., с. 422; M. Petrescu-Dîmboviţa. Op. cit., p. 161.

[11] А. Цветков. Новооткрити старини във Врачанско. — ИАИ, VI, 1932, с. 261, обр. 194.

[12] Р. Попов. Цит. съч., с. 107; Халщатски и латенски фибули от разни находища в България. — СпБАН, VI, 1913, с. 148.

[13] Пак там, с. 148.

[14] Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 164, обр. 1 д.

[15] А. Милчев. Археологическо проучване околностите на с. Алтимир, Оряховско. — ГСУ ФИФ, LI, 1958, с. 231, табл. VII3.

[16] М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 124, табл. IX1.

[17] Ц. Дремсизова. Могилният некропол при с. Браничево. — ИАИ, XXV, 1962, с. 166, обр. $1_{1,2}$.

[18] D. Berciu. Descoperirile getice de la Cerna voda. — MCA, IV, 1957, p. 282, fig. 5 $_{1}$.

[19] B. Mitrea, C. Preda, N. Angelescu. Săpături de salvare la Satu Nou. — MCA, VII, 1959, p. 284, fig. 2.

[20] Б. Николов. Цит. съч., с. 164, обр. 1 б,в.

[21] В. Миков. Халщатски находки, с. 343, обр. 150 $_{4}$.

[22] M. Petrescu-Dîmboviţa. Op. cit., p. 164, pl. 394 $_{1-4}$.

[23] А. Л. Монгайт. Археология Западной Европы. Каменный век. М., 1973, с. 13.

[24] Б. Филов, И. Велков и В. Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 128.

[25] Б. Николов. Гробница III от Могилан-ската могила във Враца. — Археология, IX, 1967, кн. 1, с. 16.

[26] В. Миков. Народна медицина у старите траки. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 668 и сл.

[27] Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско, с. 166—179, обр. 4—8.

[28] И. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, XXI, 1957, с. 169 и сл.

[29] Р. Попов. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 279, обр. 136 $_{1,2}$.

[30] Б. Николов. Цит. съч., с. 177—181, обр. 18, 21.

[31] J. M. de Navarro. The finds from the site of La Tène. I. Scabbards and the swords found in them. London, 1972, p. 21—75, fig. 4—21.

[32] Р. Попов. Цит. съч., с. 279, обр. 136 $_{1,2}$.

[33] V. P. Vasilev, P. Petrov. Recherches sur la technologie des épées celtiques. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 338—345.

[34] M. Tačeva-Hitova. Au sujet d'épées celtiques trouvées en Bulgarie. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 325—337.

[35] Б. Николов. Цит. съч., с. 189, обр. 32 б.

[36] Б. Николов. Софрониево. Враца, 1971, с. 16—21, обр. 9—11.

Sépultures thraces près du village Sofronievo, département de Vraca

B. NIKOLOV

(Résumé)

Lors du rigolage d'un vignoble au lieu-dit Stublenski Vrah, à 3 km au Sud-Ouest du village Sofronievo, département de Vraca, furent découvertes des sépultures d'une nécropole thrace. On a étudié les trouvailles de cinq d'entre elles. Les deux datent de l'Age du fer ancien — VIIIe s. av. n. ère (fig. 1—3), les trois autres — de l'Age du fer récent — fin du IIe—Ier s. av. n. ère (fig. 4—6). On ne voit pas sur les sépultures des traces d'entassement de tumulus, ainsi que de désignation des sépultures, comme il n'y a pas de restes de constructions funéraires. Toutes les sépultures sont à incinération. La crémation est effectuée à un endroit déterminé pour le rite, qui n'est pas trouvé. Après la crémation, on ramassait du bûcher, de la cendre, des ossements humains brûlés, du charbon, différentes parties de vases, parures ou armes qui étaient placés dans une urne en argile ou près d'elle et enfouis dans une fosse rectangulaire préalablement aménagée, maintenant à une profondeur de 0,50—0,60 m de la surface. Dans les deux sépultures anciennes furent trouvées ensemble des fibules en forme de lunettes de deux types différents — avec un huit entre les disques et sans huit. Cela montre que ces fibules sont produites et portées dans un même temps. Dans les sépultures récentes à côté d'une longue épée en fer du type „celtique" furent trouvées des brides et des couteaux courbes en fer, caractéristiques des Thraces. Ce sont sans doute des sépultures de Thraces. Ce fait confirme encore une fois qu'à cause de ses hautes qualités d'arme d'attaque la longue épée à deux tranchants, empruntée aux Celtes, était produite en masse par les Thraces au IIe — Ier s. av. n. ère comme principale arme de la cavalerie.

Тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус

РУМЕН ИВАНОВ

Тук публикуваме две случайни находки от тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион, открити на различни места отвън крепостните стени на римския град Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг.

През септември 1955 г. при изкопни работи в м. През ливада източно от селскостопанския двор на ТКЗС на дълбочина 1,5 м от повърхността били намерени осем цели тегули с печати.[1] Като се има пред вид, че в тази местност се е простирал източният некропол на Ескус, следва да се допусне, че тегулите са били вторично използувани за изграждане на гроб с правоъгълен план, който на дългите страни е имал по три отвесни тегули, а на късите — по една. Такова устройство на гробове е известно и от други места.[2] Според печатите тегулите се разпределят така: пет имат по два печата — единият на I италийски легион, другият на лице, свързано с производството, две — по един печат на I италийски легион, и една — един на XI Клавдиев легион.

Тегули на I италийски легион с два печата

1. Т е г у л а с червенокафяв цвят, правоъгълна форма (0,61/0,48 м) и дебелина 0,03 м, с два отвесни странични первaза, които постепенно се стесняват (макс. шир. 0,048 м, вис. 0,025 м) (обр. 1 *а*).

В горната част има малък правоъгълен печат (0,055/0,03 м) с релефен позитивен надпис: FIR = Fir(mus).

В долната част е разположен втори, по-голям правоъгълен печат (0,13/0,033 м) с релефен позитивен надпис: [L]EG I ITAL = [L]eg(ionis) I Ital(icae).

Характерно е изписването на буквата А без хоризонтална чертичка.

2. Т е г у л а, напълно еднаква по цвят, форма и размери с описаната под № 1.

В горната част има малък, хоризонтално разположен правоъгълен печат с размери 0,07/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен с изпъкналост на буквите 0,002 м (обр. 1 *б*, 2 *а*).

Той гласи: MAX = Max(imus).

В долната част на тегулата има втори правоъгълен печат, поставен хоризонтално, с размери 0,13/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен. Изпъкналост на буквите 0,001м.

Чете се следният текст: LEG I ITAL = Leg(ionis) I Ital(icae).

● *Обр. 1. Тегули от м. През ливада при с. Гиген, Плевенски окръг, произведени от I италийски легион в Улпия Ескус в официната на: а) Firmus; б) Maximus; в) Proculus; г) Vetianus. Fig. 1. Tuiles du lieu-dit „Prez livada" près du village Gigen, département de Pleven, produites par legio I Italica à Ulpia Oescus dans l'officine de: а) Firmus; б) Maximus; в) Proculus; г) Vetianus*

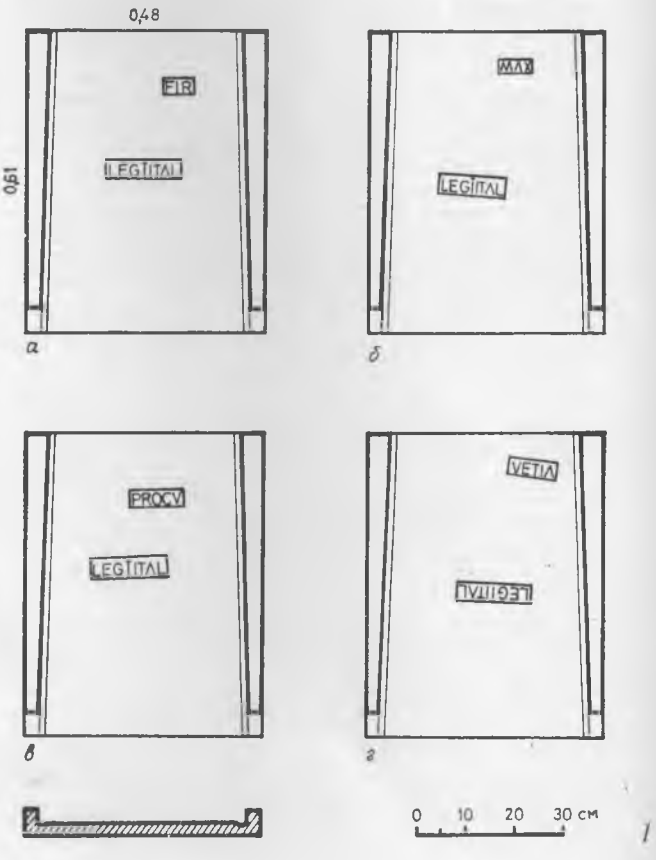

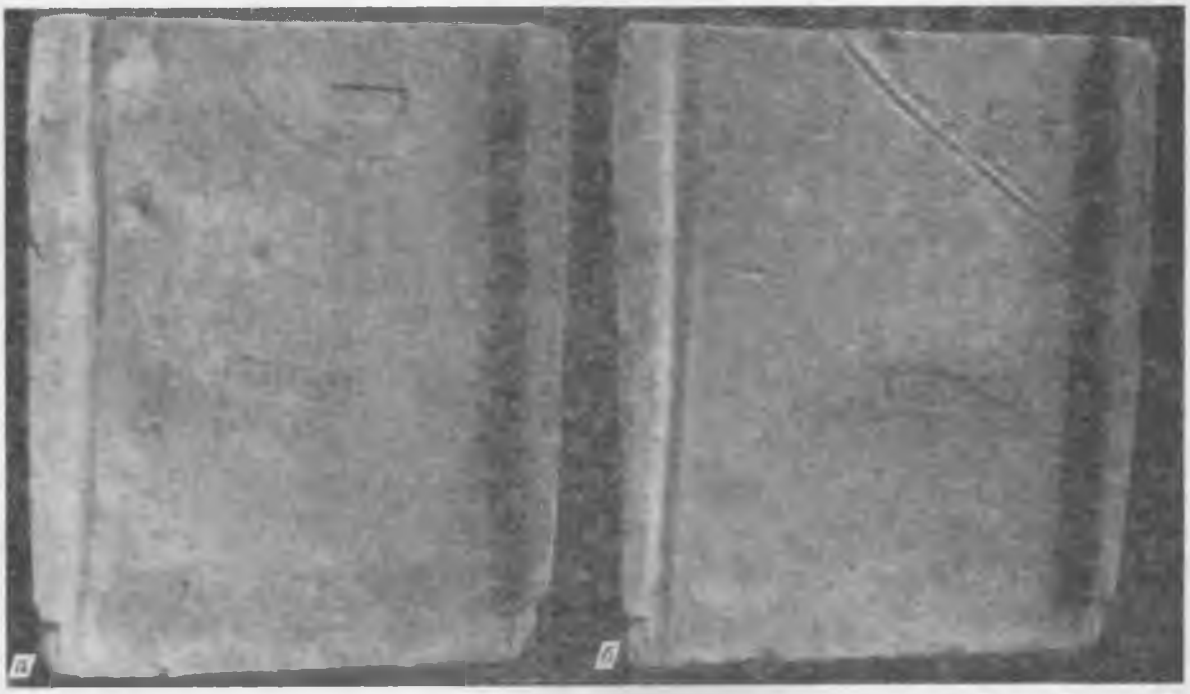

2

● *Обр. 2. Тегулите от м. През ливада при с. Гиген, Плевенски окръг, произведени в Улпия Ескус от I италийски легион в официната на: а) Maximus; б)Vetianus. Fig. 2. Les tuiles du lieu dit „Pres livada" près du village Gigen, département de Pleven, produites a Ulpia Oescus par la legio I Italica dans l'officine de: а) Maximus; б) Vetianus*

Буквата А няма хоризонтална чертичка.

3. Тегула, еднаква с тази от № 2. Разликата е само в това, че горният малък печат е поставен с обърната основа.

Надписът гласи: MΛX=Max(imus).

Долният надпис е: LEG I ITΛL=Leg(ionis) I Ital(icae).

Буквата А няма хоризонтална чертичка.

4. Тегула, напълно еднаква с предходните по цвят, форма и размери. В горната част е разположен малък правоъгълен печат (0,07/0,02 м) с релефен позитивен надпис, който гласи: PROCV=Procu(lus) (обр. 1 *в*).

В долната част е поставен втори правоъгълен печат с размери 0,105/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен: LE[G] I ITΛL=Le[g](ionis) I Ital(icae).

Буквата А няма хоризонтална чертичка.

5. Тегула, напълно еднаква с предходните по цвят, форма и размери, но с прокарани с пръсти в горния десен ъгъл две ивици. Има хоризонтално разположен правоъгълен печат с размери 0,13/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен с обърната основа и изпъкналост на буквите 0,002 м (обр. 1 *г*, 2 *б*).

Чете се:

LEG I ITΛL=Leg(ionis) I Ital(icae).

В горната част има втори, малък правоъгълен печат с размери 0,07/0,025 м. Надписът е релефен и позитивен. Чете се: VETIΛ=Vetia(nus).

Буквата А няма хоризонтална чертичка.

Тегули на I италийски легион с един печат

6. Тегула с червенокафяв цвят, правоъгълна форма, отвесни странични първази и размери 0,61/0,48 м и дебелина 0,03 м (обр. 3 *а*).

По средата е разположен хоризонтално правоъгълен печат с размери 0,13/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен.

Той гласи: LEG I ITΛL=Leg(ionis) I Ital(icae).

Буквата А няма хоризонтална чертичка, както и при предходните тегули.

7. Тегула, еднаква с тази от № 6, само че печатът е с обърната основа.

Надписът гласи: LEG I ITΛL=Leg(ionis) I Ital(icae).

Буквата А няма хоризонтална чертичка.

Тегула на XI Клавдиев легион с един печат

8. Т е г у л а с червенокафяв цвят, правоъгълна форма, отвесни странични първази и размери 0,61/0,48 м, дебелина 0,03 м (обр. 3 *б*). В долната част е поставен хоризонтално печат в tabula ansata с размери 0,09/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен с изпъкналост на буквите 0,001 м.

Той гласи: LEG XI CPF=Leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis).

През ноември 1958 г. Васил Бранков, живущ в т. нар. Бежански квартал, на около 100 м източно от крепостната стена на източното разширение (Ескус II) на римския град при изкоп за кладенец на 2,5 м под повърхността случайно попаднал на каменен зид от римската епоха.[3] Върху каменната зидария били намерени добре изпечени червени тухли, една от които има печат на I италийски легион, а другата — на XI Клавдиев. Хоризонталната хоросанена фуга между тухлите била 0,02 м. Хоросанът бил розов, следователно е съдържал червен тухлен прах. Несъмнено се касае за зид от помещение на сграда, останала неразкопана.

9. Т у х л а с червенокафяв цвят и квадратна форма (0,27/0,27 м) и дебелина 0,07 м (обр. 4 *а*). По диагонала на тухлата (от левия горен ъгъл към десния долен) е поставен правоъгълен печат с размери 0,13/0,035м. В него има релефен позитивен надпис с височина на буквите 0,025 м. Надписът гласи: LEG I ITAL=Leg(ionis) I Ital(icae). Буквата А няма хоризонтална чертичка.

10. Т у х л а с червенокафяв цвят и квадратна форма (0,19/0,19 м) и дебелина 0,08 м (обр. 4 *б*). В едната половина наклонено е разположен печат в tabula ansata с размери 0,09/0,03 м. Надписът е релефен и позитивен с височина на буквите 0,025 м. Той гласи: LEG XI CPF=Leg(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis).

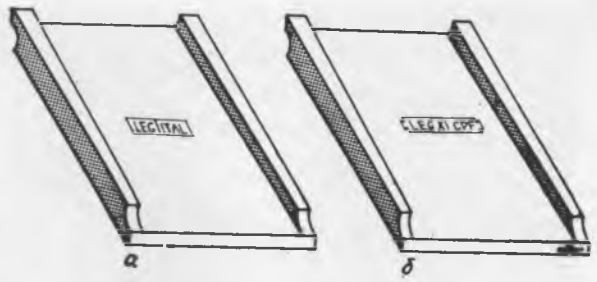

3

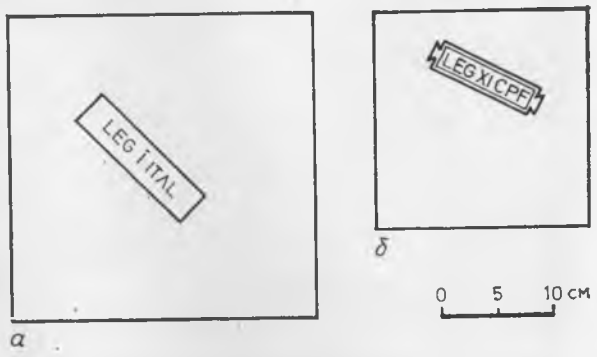

4

●*Обр. 3. Тегули от м. През ливада при с. Гиген, Плевенски окръг, произведени в Улпия Ескус от: а) I италийски легион; б) XI Клавдиев легион. Fig. 3. Tuiles du lieu-dit „Prez livada" près du village Gigen, département de Pleven, produites à Ulpia Oescus par: a) legio I Italica; б) legio XI Claudia*

●*Обр. 4. Тухли, намерени източно от крепостната стена на разширението на Улпия Ескус, произведени от: а) I италийски легион; б) XI Клавдиев легион. Fig. 4. Tuiles trouvées à l'Est du mur d'enceinte de l'élargissement de Ulpia Oescus, produites par: a) legio I Italica; б) legio XI Claudia*

Тълкуване и датиране на печатите

От описанието се вижда, че тук разглежданите тегули с печати са напълно запазени, докато известните досега от Ескус са във фрагментарно състояние. Голям интерес представляват тегулите с два печата (№ 1—5).

Единият печат показва, че тегулите са производство на I италийски легион. Затова надписът трябва да се допълни в род. падеж Leg(ionis) I Ital(icae).

Характерно за тези печати е изписването на буквата А, която няма хоризонтална чертичка. Аналогични примери ни предлагат преди всичко находките от Нове,[4] където се е намирал главният гарнизон на I италийски легион, също от Улпия Ескус,[5] Трезмис[6] и др.

От Нове,[7] Ескус[8] и другаде произхождат също тегули и тухли с печати на I италийски легион, при които буквата А има хоризонтална чертичка. Тези печати биха могли да бъдат едновременни на печатите, предмет на настоящото съобщение, или малко по-късни.

Прави впечатление, че в двете тук публикувани находки от тегули и тухли с печати на I италийски и на XI Клавдиев легион (с главен лагер Дуросторум) липсват тегули и тухли с печати на V македонски легион.

Дакия, са намерени тегули със следния печат: LEG XIII GE TADI=Leg(ionis) XIII Ge(minae) Tadi(us).

В Ченад[18] (СР Румъния) в частна колекция е открита тегула със следния надпис, разположен в два реда: LEG XIII GEM/ FLAVI MARTINUS=Leg(ionis) XIII Ge(minae)/ Flavi(us) Martinus. Пак оттам (колекция Шифман) произхожда друга тегула с надпис в два реда: LEG XIII GE/ ULP FRON=Leg(ionis) XIII Ge(minae)/ Ulp(ius) Fron(to).[19] В кастела при с. Сънниколау Маре[20] е намерена тегула (сега в местната училищна колекция) с правоъгълен печат и следния надпис в два реда: LEG. . .AUR GODE=Leg(ionis) XIII G(eminae) Aur(elius) Gode(s). В римския град Апулум[21] (дн. Алба Юлия) са открити тегули на XIII легион близнак, които съдържат целия текст, разположен в два реда: Leg(ionis) XIII Gem(inae) Aur(elius) Go(des) fe(cit).

Приведените примери и особено последният — от Апулум, показват по безспорен начин, че наред с името на легиона стои и името на производителя. Това съдържание изразява глаголът fecit („направи"). Производителят е отговарял за количеството и качеството на керамичната продукция.

В Панония[22] са намерени множество тегули с печати на XIII легион близнак, при които след названието на легиона следва името на производителя. Ето някои примери: LEG XIII GE ALB, LEG XIII GE CE, LEG XIII GE DE, LEG XIII GE FI, LEG XIII GE FO, LEG XIII GE SA и др.

Изобилен материал предлага Виндобона[23] (дн. Виена), в който върху тегули на същия легион се срещат имена като: LEG XIII GEM IUSTI, LEG XIII GEM RUFI, LEG XIII GEM SATRI, LEG XIII GEM VITA и др. А. Нойман тълкува личните имена като имена на центуриони, които са контролирали керамичното производство. Тегулите се датират във времето на лагеруването на XIII легион близнак във Виндобона от 98 до 107 г. при император Траян. След тази дата легионът бил преместен в Дакия, както личи от предишните примери.

Х. Петриковиц[24] по повод на един печат върху тегула от кастела при Гелдупа (ФРГ) смята, че във военните лагери работели и частни тухларници за нуждите на войската (IV в.).

Заслужава да отбележим няколко печата върху тухли, намерени в Нове и в кастела Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг, които имат следния вид: LEPIFIGOR. Изследвачите развиват надписа така: Le[g](ionis) P(rimae) I[tal](icae) fig(lina) Or(tus).[25] Според тях в един и същ печат се споменават името на I италийски легион и на лицето, което ръководи работата в тухларницата (figlina). Разбира се, допълването на името Ortus е предполагаемо. Според нас името на ръководителя на фиглината, независимо как се е наричал, трябва да бъде допълнено в род. падеж, а не в им. падеж, както е в публикациите на въпросните печати. Друга особеност на тези печати е означаването на номера на легиона с буквата P вместо с обичайната римска цифра I, както показват многобройните печати на I италийски легион.

Накрая желаем да се спрем и на друга група печати върху тегули, открити вън от България, които съдържат името на легиона и името на военачалника, под чиято непосредствена грижа са били произведени. За илюстрация ще посочим няколко примера: Leg(ionis) VII Cl(audiae) s(ub) c(ura) Adventini p(rae)f(ecti)[26] и Leg(ionis) VII Cl(audiae) s(ub) c(ura) Euf(emi) p(raefecti)[27] и др. От приведените аналогии се вижда, че личното име във втория печат на тегулите на I италийски легион, произведени в работилниците в Ескус, е тясно свързано със самото производство на керемидите. Но това не е частно, а военно лице от легиона (вероятно с подофицерски чин), което е било натоварено да отговаря пряко за качеството и количеството на изработените тегули в отделните работилници (officinae) на голямата тухларница (figlina). Това са т. нар. официнатори (officinatores). Когато тяхното име е в им. падеж, се подразбира глаголът „направи" (fecit), а когато е в род. падеж — официната на еди-кого си. Аналогиите предлагат и двете възможности, които имат един и същ смисъл.

Находката от тегули в м. През ливада съдържа данни за организацията на производството на тегули в Ескус. Щом като всичките първи печати съдържат името на I италийски легион, а името във втория печат е различно, следва изводът, че работата в керемидарницата е била разпределена в няколко работилници (официни), всяка със свой отговорник, съответно Fir(mus), Max(imus), Procu(lus) и Vetia(nus?). Всички са работили по едно и също време, понеже техните тегули са открити едновременно, използувани за направа на гроб. Еднакви са качеството и цветът на глината след изпичането, размерите на тегулите и характерът на буквите

От писмените извори и от многобройните епиграфски паметници е известно, че V македонски легион е бил вече на гарнизон в Ескус още в последните години от управлението на император Август.[9] Там той останал до 106 г., като отсъствувал от 62 до 71 г., когато взел участие във военни действия в Армения. С издигането на цивилното селище Ескус в colonia Ulpia Oescensium в 106 г. легионът бил преместен на гарнизон в кастела Трезмис в Долна Мизия, където останал до 167 г. След това той бил отново преместен в Потаиса (дн. гр. Турда) в провинция Dacia Porolissensis. Там останал до 271 г., когато император Аврелиан евакуирал Дакия и върнал легиона отново в Ескус.[10]

Оттук следва изводът, че поделения (vexillationes) на I италийски и XI Клавдиев легион били настанени в Ескус, когато V македонски легион е отсъствувал за по-дълго време, т. е. през 106—271 г. Според А. Фрова[11] след първото готско нашествие в Долна Мизия и Тракия в 250—251 г. вероятно поделения на V македонски легион са били в Ескус, а след нашествието I италийски легион е взел участие във възстановяването и в новите строежи в града. Зл. Ракева-Морфова[12] смята, че поделения на I италийски и XI Клавдиев легион са били настанени в Ескус още в началото на II в., т. е. след 106 г. Тя не отбелязва за този период присъствието на части от V македонски легион в Ескус.

Ние смятаме, че мнението на А. Фрова не се потвърждава от наличния досега епиграфски материал, в т. ч. и печати върху тухли и тегули от Ескус. По-правдоподобно е становището на Зл. Ракева-Морфова, която счита, че I италийски и XI Клавдиев легион имали свои поделения в Ескус след заминаването на V македонски легион за Трезмис, т. е. поставя ги в началото на II в. Тя не казва докога са останали там. Като изхождаме от формата на буквите и особено на буквата A (без хоризонтална чертичка), склонни сме да датираме тук занимаващите ни тегули с печати на двата легиона в първата и отчасти втората половина на II в., във всеки случай веднага след 106 г. Тегули с печати на I италийски легион от типа на тези са открити в кастела Трезмис. Ем. Доруциу-Боилъ[13] смята, че датират след 167 г., когато V македонски легион заминал за Потаиса. Безспорен е фактът, че поделенията на I италийски и на XI Клавдиев легион са били в Ескус по едно и също време, за което свидетелствуват намерените заедно тегули и тухли с печати на двата легиона в м. През ливада и източно от Ескус II.

Основен момент в нашето изследване представлява значението на в т о р и я п е ч а т върху тегулите на I италийски легион, който съдържа лично име. Възниква въпросът, каква е функцията на това лице в производството на тегулите? Тъй като досега в нашата литература не са известни тегули с два различни печата, налага се да потърсим аналогични примери в други римски провинции и особено в съседната Дакия.

От римския кастел Буридава[14] в провинция Долна Дакия (при с. Столничени, СР Румъния) произхождат два много интересни примера. Върху една тегула има голям правоъгълен печат (доста повреден), в който се четат имената на I италийски, XI Клавдиев и V македонски легион, наредени в три хоризонтални реда. Изследвачите смятат, че поделения на тези легиони са били на лагер в Буридава едновременно още при Траян след основаването на провинция Дакия (106 г.).

Вторият, по-малък правоъгълен печат на същата тегула съдържа името (Iul?)ius Aper (*nom.*), което представлява преномен и номен от латински произход. То се тълкува като име на началник на работилницата за производство на тегули.[15]

Втората тегула,[16] запазена във фрагментарно състояние, има също два печата. Първият е доста повреден, но в него е било написано името на един легион, както показват първите две запазени букви LE[G](ionis). . . За нас по-голям интерес представлява вторият правоъгълен печат, който се чете: [Cor]nelius Seve(rus) (*nom.*). Името се тълкува също както в първия случай.

В чуждата литература е публикувана значително по-голяма група от тегули и тухли, които имат само един правоъгълен печат, съчетаващ съдържанието на двата печата, а именно: името на съответния легион и името на лице, свързано с производството, в им. или в род. падеж. Тук ще се задоволим като илюстрация да посочим няколко типични примера, без да се стремим да изчерпим всички известни ни аналогии. Те са свързани най-вече със строителната дейност на XIII легион близнак (Legio XIII Gemina).

В Дробета[17] (дн. Турну Северин) в провинция Долна Дакия, по-късно Малвенска

не само на двата печата, но и върху всички тук публикувани тегули.

Прави впечатление, че досега във военния лагер на I италийски легион в Нове, където той бил настанен в 69 г. и е останал до последните дни на града (началото на VII в.), все още не са открити тегули с два печата като тези върху тегулите на същия легион, произведени и открити в Ескус. Обаче тухлите с печат LEPIFIGOR, ако допълването е вярно, показват, че такава практика е съществувала, само че в последния случай един печат съдържа името на I италийски легион и името на производителя (ръководителя на фиглината—тухларницата).

Другият извод е, че е имало тегули и тухли само с един печат — с означение на I италийски легион, познати както от Ескус, така и от Нове и други места.

Третият извод е, че тухлите на XI Клавдиев легион с главен лагер Дуросторум (дн. Силистра) свидетелстват за присъствието на поделение на този легион в Ескус, когато е отсъствувал V македонски легион. То е било едновременно с поделението на I италийски легион. Това време е най-общо II и III в. (до 271 г.), когато V македонски легион при Аврелиан се завърнал окончателно в Ескус. Необходими са нови находки, които да бъдат системно проучени, за да се уточни датата на тук разглежданите печати върху тегули и тухли на споменатите два легиона — I италийски и XI Клавдиев.

[1] Настоящите сведения се съдържат в писмо от 24. 9. 1955 г. на пазача на разкопките Асен Бешков до директора на Народния археологически музей, София. Сега находката се намира в археологическата сбирка при разкопките. Материалът ни беше предоставен за публикуване от ръководителя проф. Теофил Иванов.

[2] W. Wolski. Sur la datation des tombes romaines de Cluj, strada Plugarilor. — Apulum, IX, 1971, p. 588, fig. 2 b.

[3] Ползуваме данните на Асен Бешков в писмото му от 10. 11. 1958 г. до ръководителя на разкопките.

[4] W. Pajakowski. Stempolowane cegły i dachowki. — Novae — sektor zachodni, 1974. Poznan, 1979, p. 9, n. 3, 9, 29, 36, 44, 50 sqq.; R. Massalski. Dachowki z najniższej warstwy wykopu sondażowego we wnętrzu g budowli z portykami. — Archeologia, XXVII, 1977, p. 182 sqq., anex I.

[5] Z. Morfova. Briques et tuiles à estampilles d'Ulpia Oescus. — Latomus, XIX, 1959, p. 646 sqq., tabl. XLI, fig. 1.

[6] E. Doruţiu-Boilă. Teritorul militar al Leg. V Macedonica la Dunarea de Jos. — SCIVA, XXIII, 1972, 1, p. 54.

[7] K. Majewski. Novae — sektor zachodni, 1963. — Archeologia, XV, 1964, tabl. I—VI.

[8] A. Frova. Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus. — Bolletino dell'Istituto Nazionale di Archeologia et Storia dell'Arte, XI, 1948, p. 23, fig. 69; Z. Morfova. Op. cit., tabl. XLI, fig. 1.

[9] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. I, От Август до Хадриан. — ГСУ ИФФ, XI V, 4, 1948—1949, с. 9.

[10] E. Ritterling. Legio. — RE, XII, 1925, col. 1573 sqq.

[11] А. Фрова. Разкопки на италиянската археологическа мисия в Ескус. — ИАИ, XVII, 1950, с. 53.

[12] Z. Morfova. Op. cit., p. 647.

[13] E. Doruţiu-Boilă. Op. cit.

[14] Inscriptiile Daciei romane (= IDR). II. Bucuresti, 1977, p. 216.

[15] D. Tudor. Comunicări epigrafice IV. — SCIV, 17, 1966, 3, p. 393, n. 2.

[16] Ibidem, p. 594—595, n. 3.

[17] E. Ritterling. Op. cit., col. 1717; C. Petolescu. Despre Inscripţiile Daciei romane. — SCIVA, XXXI, 1980, 1, p. 113.

[18] IDR, III, 1977, p. 277, n. 277 i, fig. 195.

[19] Ibidem, n. 277 j, fig. 196.

[20] Ibidem, n. 277 h, fig. 194.

[21] V. Moga. Contribuţii în legatura cu officina şi produsele tegulare ale legiunii XIII gemina la Apulum. — Acta Musei Napocensis, XIII, 1976, p. 191 sqq., fig. 3.

[22] J. Szilágyi. Inscriptiones tegularum Pannonicarum. — Dissertationes Pannonicae, 2, 1, 1933, p. 63 sqq.

[23] A. Neumann. Ziegel aus Vindobona. — In: Der römische Limes in Österreich. XXVII. Wien, 1973, p. 12 sqq.

[24] H. Petrikovits. Ein Ziegelstempel der Cohors II Varcianorum aus Geldupa — Gellep. — Bonner Jahrbücher, 154, 1954, p. 137 sqq.

[25] H. Krummrey. Inschriften. — Klio, 47, 1966, p. 372; V. Bozilova. Contributions épigraphiques de Novae. — Klio, 62, 1980, 1, p. 68.

[26] IDR, III, p. 8, fig. 7.

[27] Ibidem, fig. 8.

(Résumé)

L'auteur publie pour la premiere fois deux trouvailles de tuiles et de briques avec des sceaux de legio I Italica et de legio XI Claudia, decouvertes lors de travaux d'excavation en dehors du mur d'enceinte de la ville romaine Ulpia Oescus pres du village Gigen, departement de Pleven

En septembre 1955, au lieu-dit Prez livada, où s'etendait la necropole est de la ville antique, furent trouvées 8 tuiles entieres avec des sceaux. Elle etaient utilisées secondairement probablement pour l'édification d'un tombeau au plan rectangulaire. Sur la base des sceaux, les tuiles sont réparties de la maniére suivante: 5 contiennent deux sceaux chacune, dont l'un est de legio I Italica, tandis que l'autre contient le nom du producteur des tuiles; 2 ont seulement un sceau chacune de legio I Italica et 1 est également avec un sceau mais de legio XI Claudia. Toutes les huit tuiles sont de couleur rouge-brun, de forme rectangulaire (0,61/0,48 m) et d'une épaisseur de 0,3 m. Le premier sceau des cinq tuiles contient le nom de la légion LEG I ITAL=Leg(ionis) I Ital(icae), tandis que le second — le nom du producteur: FIR—Fir(mus), MAX = Max(imus) PROCV=Procu(lus) et VETIA=Vetia(anus).

En novembre 1958, à environ 100 m à l'Est du mur d'enceinte oriental de l'élargissement de Ulpia Oescus (appelé conventionnellement Oescus II), a une profondeur de 2,5 m de la surface, fut découvert un mur de l'époque romaine dans lequel étaient employées des briques rouges avec un sceau chacune: de legio I Italica et de legio XI Claudia.

L'auteur tire les conclusions suivantes plus importantes. Des sections (vexillationes) de legio I Italica et de legio XI Claudia étaient installées en même temps à Oescus pendant que la Ve légion macedonienne, dont le premier camp était Oescus, était absente et stationnait à Troesmis (106—167) et à Potaissa (167—271), aujourd'hui en Roumanie. Ceci est corrobore par le fait que les briques de deux legions mentionnees se rencontrent en même temps dans une seule et même construction.

Le prenom dans le sceau des tuiles de legio I Italica d'Oescus est etroitement lié a leur production. Ce n'est pas une personne privee mais un personnage militaire, selon toute probabilité, au grade de sous-officier, qui était responsable de la qualité et la quantité de la production dans l'atelier qui lui était confié. A la disposition de la vexillatio de la legio I Italica à Oescus etaient un certain nombre de pareilles officines qui fonctionnaient en même temps chacune avec son responsable: Fir(mus), Max(imus), Procu(lus), Vetia(nus).

Cette conclusion est confirmee par un grand nombre de trouvailles de Dacie et de Pannonie, surtout d'Apulum (actuellement Alba Julia en Roumanie) ou un sceau rectangulaire contient les données suivantes: Leg(ionis) XIII Gem(inae) Aur(elius) Go(des) fe(cit).

Pour la premiere fois, non seulement à Oescus, mais en général en Mesie Inferieure, sont découvertes des tuiles avec des sceaux de contenu différent. Ce qui fait impression c'est que jusqu'à présent on n'a pas trouvé de tuiles analogues à Novae où se trouvait le camp principal de la legio I Italica.

Sur des tuiles de Novae, Iatrus (village Krivina, département de Ruse) on rencontre le sceau LEPIFIGOR que les chercheurs déchiffrent comme Le(gionis) P(rimae) I(talicae) fig(lina) Or(tus?). Le prénom du chef de la figlina doit être au génitif.

Le présent article est une contribution à l'étud de l'organisation de la production de tuiles et d briques de la legio I Italica et de la legio XI Claudia pendant les IIe—IIIe s. en Mésie Inférieure.

Милиарна колона с името на Абритус

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

През 1954 г. установихме, че дълго търсеният на различни места в Североизточна България римски и ранновизантийски град Абритус е идентичен с развалините в м. Хисарлъка на 1 км източно от Разград. Това мнение мотивирахме въз основа на открит тогава латински надпис върху жертвеник, издигнат в чест на император Антонин Пий и на цезаря Вер (бъдещия император Марк Аврелий) в 139—161 г., на други епиграфски доказателства от Хисарлъка и на писмените извори и географските карти от XVI в. насам. Преди това Абритус се локализираше при с. Абрит (бивше Аптаат), Толбухински окръг, а на мястото на Хисарлъка се поставяше градът Даусдава.[1]

На 25 септември 1980 г. при изкопни

●*Обр. 1. Варовикова милиарна колона с името на Абритус от м. Хисарлъшко селище при Разград*
Fig. 1. Borne milliaire calcaire avec le nom d'Abritus du lieu dit Hisarlasko seliste près de Razgrad

работи за полагане на телефонен кабел на малко повече от 1 км източно от кастела Абритус на около 15 м южно от сегашното шосе Разград—Шумен случайно била открита бяла варовикова милиарна колона с латински надпис, посветен на император Филип Арабин и на неговия син цезаря Филип. В надписа изрично се споменава името на цивилното селище Абритус. По такъв начин локализирането на Абритус при разградския Хисарлък отново се подкрепя с епиграфски паметник.

Колоната[2] била намерена вторично употребена като строителен материал в сграда, построена от ломени камъни и хоросан, смесен с късчета от червени тухли. Върху лицевата ѝ част с надписа са се полепили останки от хоросана. Местността се нарича Хисарлъшко селище за разлика от укрепения кастел в м. Хисарлъка. То се простира долу в равнината, на изток от р. Бели Лом, която загражда от изток и от север кастела на Хисарлъка. Според А. Явашов[3] там при обработване на нивите били откривани развалини от сгради, множество римски и ранновизантийски монети от I—VI в. и разнообразни предмети от всекидневния бит на населението. Ние смятаме, че характерът на находките показва съществуването на цивилно селище, разположено на известно разстояние от кастела.

Милиарната колона има обичайната форма: паралелепипедна основа (0,42/0,45/0,21м) и цилиндрично тяло (вис. 1,31 м). Цялата колона е висока 1,52 м, но първоначалната височина е била по-голяма — сега липсва празното поле над надписа и няколко сантиметра от първия му ред (обр. 1).

На лицевата страна на колоната е издълбан латински надпис в 10 реда (обр. 2). Височината на буквите варира между 0,06 и 0,07 м. В надписа липсват разделителни знаци. Изписването на буквите не е грижливо. Буквата A няма хоризонтална чертичка. Буквата G завършва долу с извита дъгичка. Буквата L има наклонена надолу къса чертичка вместо обичайната хоризонтална. Тази особеност е характерна за официалните надписи от Рим и римските провинции от съвместното управление на Марк Аврелий и Комод (176—180 г.) и особено от това на Комод (180—192 г.) и по-късно. M е силно разкрачена долу. Има само една лигатура в р. 5 между буквите A и V. Допуснати са някои граматически грешки, които показват, че този, който е издълбал надписа, не е бил много внимателен или не е познавал добре латински език. Последната буква S на съкратената титла Caes(ari) в края на р. 1 не е изписана на мястото ѝ (навярно понеже повърхността на камъка там е била преди това повредена), а в края на р. 2, където се е получило буквосъчетанието IVLIOS, което не е винителен падеж,

мн. ч., а дателен падеж, ед. ч. от Iulius плюс въпросната буква S. В р. 4 е написано fil(ici) вм. fel(ici). На р. 7—8 стои погрешно думата Caesares вм. правилната Caesari (дат. падеж, съгласувана с името на сина Филип). В р. 6 в думата Philipo е изпусната буквата P вместо правилното изписване Philippo, както е на р. 3 на същия надпис. Буквите са били боядисани червени.

Надписното поле има правоъгълно очертание (0,82/0,45 м). Под надписа остава празно поле, високо 0,51 м.

Допълнен, надписът гласи:

Imp(eratori) Caes(ari)
Mar(co) Iulio
Philippo
Pio fil(ici)(*sic*!) invi(cto)
Aug(usto) et Marc(o)
Iul(io) Philipo(*sic*!)
nob(ilissimo) Caesa-
res(*sic*!). Per
ter(ritorium) Abri(tanorum)
m(ille) p(assuum) I.

В български превод надписът гласи:

„На император цезар Марк Юлий Филип, благочестив, щастлив, непобедим, август и на най-благородния цезар Марк Юлий Филип. По територията на Абритус една римска миля."

От надписа се вижда, че милиарната колона е била издигната в чест на тогава управлявалия римски император Марк Юлий Филип, известен в литературата като Филип Арабин, и на сина му Марк Юлий Филип, който по време на поставянето на милиарната колона все още е бил цезар.

Императорът Филип носи епитетите: pius (благочестив), felix (щастлив) и invictus (непобедим), както и титлата Augustus (август). Известно е, че Филип Арабин станал император между 1 и 14 март 244 г.[4] С встъпването във власт той получил споменатите епитети (без invictus) и титлата август. Още през 244 г. той получил трибунска власт за първи път, а консул станал за първи път едва на 1 януари 245 г. Милиарната колона в Разград не съдържа означението за трибунската и консулската власт, победните титли и други длъжности на двамата Филиповци, които биха дали възможност за по-точна датировка на надписа. Трябва да се задоволим с оскъдните му датиращи данни.

В латински надпис върху милиарна колона от околностите на Будапеща,[5] издигната на 33 римски мили от Бригецио в чест на

2

●*Обр. 2. Естампаж на надписа на милиарната колона от Разград с името на Абритус. Fig. 2. Estampage de l'inscription de la borne milliaire de Razgrad avec de nom d'Abritus*

император Филип, той носи същите епитети и титлата август, както при надписа от милиарната колона от Разград. Наречен е „най-големият победител на партите" и е трибун за първи път. Издателят датира колоната в 244 г.

Обаче в друг латински надпис, пренесен в Рим, посветен на Victoria Redux и издигнат в чест на император Филип и на съпругата му Марция Оталиция на 23 юли 244 г. липсва епитетът invictus[6]. Същите данни съдържа и един надпис от Сардиния от 244 г.[7]

Трябва да се приеме, че епитетът invictus е бил придобит от Филип Арабин още през 244 г. В надписи след тази година той се нарича invictus или епитетът липсва.

Известни датиращи елементи съдържа титлата nobilissimus Caesar на сина Марк Юлий Филип, който още седемгодишен станал цезар. Изследванията показват, че това не е станало едновременно с провъзгласяването на бащата за император през март 244 г., а след няколко месеца — не по-рано от 15 август 244 г.[8] В един надпис от 13 юли 247 г. синът е все още цезар.[9] Той станал съимператор и август малко преди 30 август 247 г.[10]

Следователно милиарната колона край Разград е била издигната в краткия период, през който синът Филип е бил цезар, т. е. от 15 август 244 до 30 август 247 г. Действителната дата обаче е един още по-кратък отрязък от време от споменатия период, но надписът не съдържа по-прецизни датиращи данни.

Прави впечатление, че в надписа от Разград липсва посвещение на Марция Отацилия, съпруга на Филип Арабин и майка на сина Филип, докато нейното име се среща често в надписи от други римски провинции[11] и от провинция Тракия.

Л. Холенщайн,[12] който е събрал всички публикувани до 1975 г. милиарни колони от България, отбелязва, че той не познава нито една с посвещение на император Филип Арабин от Долна Мизия. Тук обнародваната милиарна колона от Разград е първата от Долна Мизия.

По диагоналния римски път Сингидунум—Сердика—Филипопол—Адрианопол—Византион само на територията на България досега са намерени осем колони с надписи на гръцки език, издигнати в чест на император Филип и на съпругата му Марция Отацилия, обаче липсва името на сина им цезаря Филип. Тогава управител на провинция Тракия бил Секст Фурний Публиан (247 г.).[13] Колоните произхождат от следните селища (изброени от запад на изток): 1. с. Калотина,[14] Софийски окръг, 2, 3. Драгоман,[15] Софийски окръг, 4. с. Алдомировци,[16] Софийски окръг, 5. с. Вакарел,[17] Софийски окръг, 6. Пловдив,[18] 7. с. Бели извор,[19] Старозагорски окръг, 8. с. Троян,[20] Хасковски окръг. Те били издигнати от името на градското управление на Сердика, Филипопол, Августа Траяна и Адрианопол. На някои от тях е означено разстоянието от града до мястото, където е поставена колоната, изразено в римски мили (една миля равна на около 1,5 км), а на други то липсва.

Л. Холенщайн[21] смята, че отсъствието на името на сина Филип от милиарните колони от Тракия дава основание те да се датират в промеждутъка от 244 до 247 г. В същност въпросните колони са датирани в 247 г. по името на тогавашния управител на провинция Тракия. Милиарната колона от Разград показва, че името на сина цезаря Филип е било изписвано през 244—247 г. наред с това на бащата.

Множество милиарни колони от други римски провинции (Британия,[22] Панония,[23] и др.) са издигнати в чест на Филип Арабин и сина му Филип или на двамата Филиповци и Марция Отацилия през периода 244—247 г.

Втората част на надписа върху милиарната колона от Разград (р. 8—10) съдържа важни сведения. За първи път досега се споменава изразът ter(ritorium) Abri(tanorum), свързан с името на Абритус, и е посочено разстоянието една римска миля — m(ille) p(assuum) I — от Абритус до мястото на издигането на милиарната колона.

Възниква въпросът, какво трябва да разбираме под израза territorium Abritanorum. Преди това искаме да отбележим съществуването на укрепен кастел Абритус в м. Хисарлъка,[24] за който става дума в един надгробен латински надпис от Аквилея[25] (Северна Италия) от края на III в. Покойникът С. Вал. Лонгиниан, опцио на XI Клавдиев легион и центурион на същия, бил „роден в провинция Долна Мизия, в кастела Абритус“ (. . .natus in Moesia Infer(iore) castell(o) Abritanor(um)).

На територията на кастела Абритус се намирало крайлагерното селище (canabae), за което узнаваме от латинския надпис върху жертвеник от времето на император Антонин Пий и цезаря Вер, издигнат в чест на Херкулес от името на „ветераните, римските граждани и заселниците в Абритус при Елиевите канаби“ (Veterani et C(ives) R(omani) et consistentes Abrito ad c(anabas) Ael(ias)).[26] Въз основа на този надпис локализирахме Абритус при Разград.

Следователно под territorium Abritanorum трябва да разбираме едно цивилно селище (civitas), което се е простирало вън от кастела и канабите на Абритус и е имало собствено управление и собствена територия (застроена площ, пасища, ниви, гори и др. природни богатства). Ние предполагаме, че въпросното селище се е намирало долу в равнината, в м. Хисарлъшкото селище, за което споменахме в началото на статията. Статутът му

е бил на vicus (селска община), познат от други аналогични селища.

Ще посочим два аналогични надписа от провинциите Дакия и Долна Мизия. Единият надпис произхожда от Сукидава[27] (дн. с. Челей до гр. Корабия) на левия бряг на Дунав срещу римския град Ескус (дн. с. Гиген, Плевенски окръг), посветен в средата на III в. на Немезида. За възстановяване на храма ѝ са се погрижили „куриалите на територията на Сукидава" — curiales territ(orii) Suc(idavensis). В случая изразът territorium Sucidavensis означава цивилно селище (civitas), различно от укрепения военен лагер. Това селище имало управление, подобно на управлението на градовете, но с много по-намален състав. Куриалите били членове на общинския съвет.

В един надпис от с. Адамклиси[28] в Северна Добруджа се споменава за поставяне на гранични стълбове за означаване територията на селището на аусдецензиите — termini pos(iti) t(erritorii) c(ivitatis) Ausdec(ensium). Тук изрично е изразен характерът на селището като civitas.

Тези примери показват, че понятието „цивилно селище" (civitas) се е изразявало по няколко начина, например: territorium Abritanorum или territorium civitatis Abritanorum.

В надпис от Монтана[29] (дн. Михайловград) се разграничават обитателите на военния лагер (castrenses) от жителите на самия град Монтана (cives Montanensium).

Аналогично е положението и в Абритус. На лице са укрепен кастел, цивилно селище (civitas) и канаби.

Обикновено върху милиарните колони се посочва името на града, от който се измерва разстоянието, като например: Ab Aq(uinco),[30] a Vir(uno),[31] a Br(i)g(etione)[32] и др.

Милиарната колона край Разград е била поставена на една римска миля от цивилното селище. В случая е употребен твърде редкият начин за изразяване на отстоянието чрез предлога *per* и винителния падеж на израза territorium Abritanorum. Аналогичен е изразът per regionem Montanensium в един надпис от с. Громшин, Михайловградски окръг.[33]

Милиарната колона от Разград е била първата колона по римския път от цивилното селище Абритус. Досега нямаме от България колона с означение на първата миля. Тази опровергава мнението на някои автори, че не са били издигани милиарни колони на къси разстояния от градовете или селищата.[34]

Тук занимаващата ни милиарна колона е била пренесена от един римски път, който е имал посока изток—запад и е вървял успоредно на северната крепостна стена на кастела Абритус и навярно на северната страна на цивилното селище. Той не е бил много далече от мястото на вторичната употреба на колоната. Това е пътят, който е идвал от Одесус и Марцианопол и се е отправял на запад. Може да се допусне, че Абритус е лежал на пътя Одесус — Марцианопол — Сексагинта Приста (дн. Русе) или на второстепенен път — отклонение от пътя Одесус — Марцианопол — Никополис ад Иструм — Мелта (дн. Ловеч).

Колоната поставя пред изследвачите редица трудни въпроси: да се открие трасето на въпросния римски път покрай Абритус, да се проучат сектори от него по методите на археологията, да се определи топографията, формата и размерите на цивилното селище (civitas) и местоположението на канабите. За целта в бъдеще ще трябва да се използуват самолетни снимки в подходящи годишни времена, които биха отразили планировката на селището в м. Хисарлъшкото селище, биха показали топографията около Абритус заедно с могилните тракийски некрополи от римско време. Несъмнено трябва да се очакват и други милиарни колони от римския път.

Изглежда, че въпросната колона е била издигната веднага след вземането на властта от Филип Арабин в 244 г. или след нея във връзка с поправки на пътя и на опасностите, които създавали нашествията на карпите от север през първите години от управлението на Филип Арабин.

Един от важните резултати от проучването на надписа върху милиарната колона от Разград е изричното споменаване на Абритус, така че въпросът за неговото локализиране, предложено от нас през 1954 г., сега е окончателно решен.

[1] Т. Иванов. Два надписа от античния град при Разград. — ИАИ, XIX, 1955, с. 175 и сл.; Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. I, Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980, с. 15 и сл. и цит. лит.

[2] На 6 октомври 1980 г. посетих мястото на намирането, проучих и фотографирах паметника. Благодаря на Ст. Стоянов от ОИМ, Разград, за уведомяването.

[3] А. Явашов. Разград. Неговото археологическо и историческо минало. С., 1930, с. 35; Т. Иванов. Цит. съч., с. 17.

[4] X. Loriot. Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244—249 après J. C.). — ANRW, 2. Berlin — New York, 1975, p. 788—797 и цит. лит.; RE, X, Sp. 755 sqq.; R. Hanslik. Der Kleine Pauly. 4. München, 1979, Sp. 753.

[5] CIL, III, 4634.

[6] H. Dessau. ILS, 505.

[7] CIL, III, 5870.

[8] X. Loriot. Op. cit., p. 791 sqq.

[9] H. Dessau. ILS, 505.

[10] X. Loriot. Op. cit., p. 792.

[11] H. Dessau. ILS, 505, 507; Année épigraphique, 1969—1970, n. 497; 1973, n. 442.

[12] L. Hollenstein. Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia inferior. — Studia Balcanica, 10, 1975, p. 35,

[13] Ibidem.

[14] IGBulg, IV, n. 2037.

[15] IGBulg, IV, n. 2032; V. Gerasimova-Tomova, L. Hollenstein. Neue Meilensteine aus Bulgarien. — Epigraphica, XL, 1978, p. 96 sqq.

[16] V. Gerasimova-Tomova, L. Hollenstein. Op. cit., p. 94 sqq.

[17] Ibidem, p. 99 sqq.

[18] IGBulg, III, n. 900.

[19] IGBulg, III, n. 1700.

[20] IGBulg, III, n. 1710.

[21] L. Hollenstein. Op. cit., p. 35.

[22] I. König. Index inscriptionum imperatoriarum ex corpore. Q. D. The Roman Inscriptions of Britain (RIB): accedunt consules Romani. — Epigraphica, XXXI, 1970, 1—4, p. 136.

[23] Année épigraphique, 1969—1970, n. 497; 1973, p. 127, n. 442 etc.

[24] Т. Иванов. Цит. съч., с. 29 и сл.

[25] CIL, V, 942.

[26] Т. Иванов. Цит. съч., с. 16 и сл.

[27] Inscripţiile Daciei romane. II. Bucureşti, 1977, n. 190_2.

[28] CIL, III, 14437; E. Doruţiu-Boilă. Zur Abgrenzung des Territorium von Kallatis. — Dacia, XV, 1971, p. 325 sqq.

[29] CIL, III, 12376.

[30] CIL, III, 10640.

[31] CIL, III, 5730.

[32] CIL, III, 4634.

[33] CIL, III, 12389.

[34] Б. Филов. Епиграфски ситнежи. — ПСп, XIX, 1907, с. 626.

Borne milliaire avec le nom d'Abritus

TAVANOV

(Résume)

Au cours de 1954, l'auteur a localisé le castel Abritus au lieu-dit Hisarlâka, à 1 km à l'Est de la ville actuelle de Razgrad en Bulgarie du Nord-Est (province Mésie Inférieure). Il est lié au combat sanglant dans ses environs au début de juin 251 entre les Romains et les Goths dans lequel périt l'empereur romain même Decius Traian (249-251). Avant cela Abritus était cherché en différents endroits, surtout près du village Abrit (anciennement Aptaat, département de Tolbouhine, près de la frontière bulgaro-roumaine

Le 25 septembre 1980, lors de travaux de terrassement à plus de 1 km à l'Est du castel Abritus, à environ 15 m au Sud de la route actuelle Razgrad—Šumen, fut fortuitement découverte une borne milliaire calcaire avec une inscription latine, consacrée à l'empereur Marc Julius Philippe et à son fils le césar Marc Julius Philippe. La borne a été élevée à un mille romain de la localité civile Abritus comme l'indique l'inscription.

Elle doit être datée dans l'intervalle du 15 août 244 au 30 août 247, alors que le fils Philippe était encore césar.

L'inscription est la suivante:

Imp(eratori) Caes(ari)
Mar(co) Iulio
Philippo
Pio fil(ici)(*sic!*) invi(cto)
Aug(usto) et Marc(o)
Iul(io) Philipo(*sic!*)
nob(illissimo) Caesa-
res(*sic!*). Per
ter(ritorium) Abri(tanorum)
m(ille) p(assuum) I.

L'expression *territorium Abritanorum* témoigne qu'il s'agit d'une localité civile (civitas) qui avait un territoire propre. De la limite de cette localité a été mêtré un mille romain en direction est. L'auteur suppose que la localité s'étendait à l'Est du castel Abritus au-delà de la rivière Beli Lom au lieu-dit Hisarlâsko seliste, où, lors du labour des champs, furent découverts des ruines d'édifices, des monnaies de l'époque romaine et de la Haute époque byzantine (I—VI s.) et divers objets de la vie de la population. La borne milliaire est découverte secondairement employée comme matériau de construction dans un édifice. Sans doute, elle a été transportée d'un lieu proche de la route romaine, venant de l'Est (Odessus et Marcianopolis) et se dirigeant à l'Ouest vers Abritus et vraisemblablement vers le Danube — vers le castel Sexaginta Prista (actuellement Ruse). Peut-être Abritus était-il sur une route s'écartant de la route principale Odessus — Marcianopolis — Nicopolis ad Istrum — Melta dans la province Mésie Inférieure et dont jusqu'à présent on n'a pas découvert des traces.

Comme analogies de territorium Abritanorum l'auteur avance deux inscriptions de la République socialiste de Roumanie: de Sucidava (actuellement village Čelej) en face de la ville romaine Oescus près du village Gigen, département de Pleven, dans laquelle sont mentionnés les curiales territ(orii) Suc(idavensis), qui ont pris soin de la restauration du temple de la déesse Némesis (milieu du IIIe s.) et du village Adamklisi dans la Dobrudža du Nord dans lesquelles il est question de la mise de bornes frontalières sur le territoire de la civitas Ausdecensium — termini pos(iti) t(erritorii) c(ivitatis) Ausdec(ensium).

Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България

СТОЯН ВИТЛЯНОВ

В настоящата работа е направен опит да се систематизират известните досега от отделни публикации средновековни ковашки инструменти и съоръжения за обработка на желязо, а така също да се определи предназначението и разпространението им. Това е наложително, защото значителна част от тези оръдия доскоро бяха пренебрегвани като предмети, лишени от художествена стойност, и защото откритите при археологически разкопки инструменти са все още малко на брой.[1]

Наковални

От разнообразните инструменти, с които са си служели ковачите, на първо място трябва да поставим наковалнята. Тя представлява твърда опора, най-често изработена от желязо, със закалена работна повърхност. Върху нея били изковавани железните изделия. Наковалните се монтирали върху дънер от твърдо дърво, заровен в земята. У нас те са засвидетелствувани както при археологически разкопки, така и в паметници на изобразителното изкуство. В зависимост от формата известните у нас наковални могат да се разделят на три типа.

Наковални с форма на пресечена четиристранна пирамида (обр. 1 *а*). Работната им повърхност е правоъгълна. Наковалня с подобна форма е известна от Преслав.[2] Размерите ѝ са сравнително малки (вис. 0,11 м). По всяка вероятност е служела за изработване на неголеми ковашки изделия. Наковални с пирамидална форма по нашите земи са засвидетелствувани още от V—VI в.[3] Удобната им форма е наложила тяхното продължително използуване и през следващите векове.

Наковални с клинообразна работна повърхност (обр. 1 *б*), която в единия край преминава в скосен рог. Според някои изследвачи този тип наковални, макар и да са възникнали рано, поради удобната си форма за работа са се запазили и продължили да съществуват до по-късно време.[4] У нас наковалня с такава форма е изобразена, макар и доста схематично в сцената „Изковаването на пироните" от стенописите в Земенската църква (обр. 2).[5]

Наковални с паралелепипедна форма и плоска основа (обр. 1 *в*). Такива две наковални са открити заедно с част от ковашката продукция в едно от помещенията на гражданския комплекс в м. Селище в Преслав. Едната от тях има размери 0,145/0,095/0,04 м, другата — 0,07/0,033/0,017 м. Малките размери на наковалните и тяхната форма показват, че са били използувани от ковачи

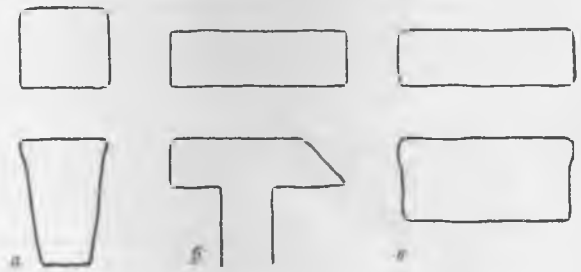

●*Обр. 1 а—в) видове наковални според формата им. Fig. 1 а—в) genres d'enclumes d'apres leur forme*

2

● *Обр. 2. Сцената „Изковаване на гвоздеите" от стенописите на Земенската църква. Fig. 2. La scène „Forgeage des clous" des peintures murales de l'église de Zemen*

или ювелири при изработката на дребни ковашки изделия и накити от желязо или цветен метал.[6] Подобна наковалня, но със заобляни краища, датирана в края на X в., е открита при археологическото проучване на средновековното селище в близост до с. Минерални бани, Хасковски окръг.[7]

Наковални, подобни на откритите у нас, са били широко разпространени и използувани в древноруските земи през XII—XIII в.[8]

Най-често формата и размерите на наковалните били съобразени с изискванията на обработвания детайл. Наистина у нас все още не са открити големи ковашки наковални, но изучените форми на железните изделия и тяхната технология на изработка позволяват да смятаме, че такива са били разпространени и използувани и по нашите земи.

Чукове

За изковаването и оформянето на ковашката продукция бил използуван чукът. Той представлява метална ударна част с дървена дръжка. В зависимост от предназначението му ударното тяло било изработвано с различна твърдост, тегло и форма.

Двата основни вида чукове, използувани в ковашкия занаят, са ръчният и бойният. Те са били еднакви по форма, но различни по големина. Ръчният чук се използувал при коване на дребни предмети. Освен това с него майсторът-ковач посочвал с леки удари мястото, където трябвало да нанася удари помощникът му с бойния чук. Такъв производствен процес е засвидетелствуван в споменатата сцена от стенописите на Земенската църква. От двете страни на наковалнята са застанали двама ковачи, представени в момент на изковаването на железен предмет с помощта на боен и на ръчен чук. И двата чука имат паралелепипедна форма.[9] Ръчен чук с подобна форма е открит в ковашка работилница, разположена в една от сградите на манастира около Кръглата църква в Преслав, датирана в края на IX — началото на X в. Представлява масивен паралелепипед с размери 0,09/0,05/0,035 м и тегло около 1,100 кг (обр. 3 *а*).[10] Такъв чук е изобразен и в миниатюра от Лондонското евангелие (обр. 4).[11]

Освен тези два основни вида чукове в ковашката дейност били използувани и други. Интересен по форма чук е открит в Преслав. В етнографските паметници той е известен като „щекла-теглач". Дълъг е 0,132 м и широк 0,053 (обр. 3 *б*). Работната му повърхност има клиновидно скосени страни с правоъгълно сечение с размери 0,053/0,015 м.[12] Тези чукове били използувани при ковашката операция изтегляне (обр. 5 *г, д*), при която се намалява напречното сечение на обработвания предмет, а се увеличава дължината му (обр. 5 *г*). Получената неравна повърхност при изтеглянето била заглаждана с помощта на чук, наречен „гладилка" (обр. 5 *д*). За извършването на тази операция били използувани инструменти, подобни на чукове с паралелепипедна форма и плоска работна повърхност. Такъв е открит в едно от производствените помещения за обработка на желязо, разположени край западната крепостна стена на Плиска (обр. 3 *в*). Той има паралелепипедна форма и размери 0,19/0,10/0,10 м с работна повърхност на двете плоскости по 0,085 кв. м. Тежи 7,300 кг.[13] Малкият отвор за дръжката (диам. 0,015 м) не е позволявал чукът да бъде използуван като ковашки, за какъвто е сметнат.[14] С помощта на тънката дръжка той само бил придържан върху обработваното изделие (обр. 5 *д*).

От късното средновековие и от Възраждането са известни названията на няколко вида ковашки чукове. Например големите чукове, с които било удължавано желязото, се наричали „нария“, а по-малките по размери и тегло носели имената „балтия“, „баскя“, „ръчен чук“, „клепач“ и др.[15]

Направеният преглед на чуковете, използувани у нас през средновековието, показва, че те са имали вече необходимата конструктивна форма, максимално отговаряща на техническите изисквания за този инструмент. Техните форми с малки изменения са се запазили до наши дни.

Клещи

Необходим инструмент, без който било немислимо изваждането на нагорещеното желязо от огнището и неговото придържане върху наковалнята по време на работа, са ковашките клещи. Намерените у нас клещи според формата на челюстите са няколко вида. Тя зависела преди всичко от формата и големината на обработваното изделие. При липса на клещи със съответната форма ковачът сам ги пригодявал в момента чрез изковаване върху самото изделие. За това свидетелствува голямото разнообразие на челюстите, чиято форма винаги е близка, но никога не е еднаква. Всички видове клещи се състоят от две симетрични половини, свързани с шарнир.

При първия вид двете рамена след шарнира се извиват навън, а към върха се свиват навътре, като прилепват с двата си плоски края плътно едно към друго. Такива клещи са известни от с. Кольо Мариново, Старозагорски окръг,[16] Преслав,[17] Каварна,[18] Велико Търново,[19] Разлог,[20] Мадара[21] и др. (обр. 6 *б, в, е—м*). Подобни клещи държи един от работниците в изобразената на стенописите в Земенската църква производствена сцена. Те са изработени от две обли железни пръчки, свързани с шарнир. Челюстите са дъгообразно разширени и преминават в издължени плоски краища.[22] Тази универсална форма е намерила най-голямо практическо приложение в ковашкото про-

3

●*Обр. 3. Средновековни чукове от: а) сграда в манастира до Кръглата църква в Преслав; б) Преслав; в) производствено помещение край западната крепостна стена на Плиска. Fig. 3. Marteaux médiévaux de: a) édifice dans le monastère près de l'Eglise ronde à Preslav; б) Preslav; в) atelier de production le long du mur d'enceinte occidental de Pliska*

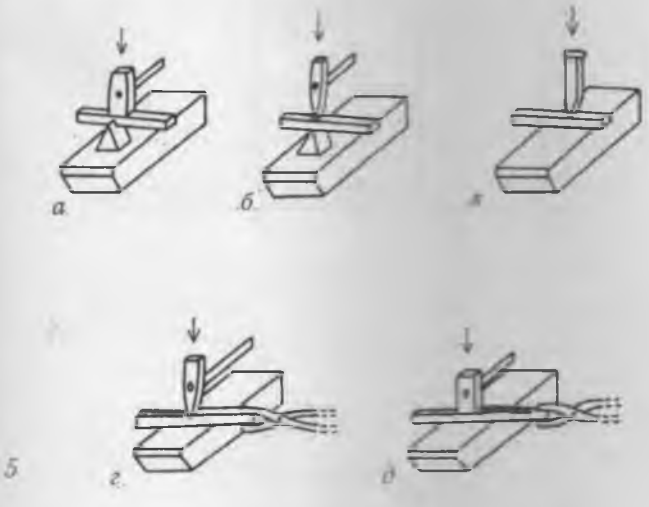

●*Обр. 4. Миниатюра от „Лондонското евангелие", л. 133. Fig. 4. Miniature de l'Evangile de Londres, f. 133*
●*Обр. 5. Ковашки производствени процеси: а—в) сечене; г, д) изтегляне. Fig. 5. Processus de production de forge; а—в) coupe; г, д) laminage*

изводство, за което говори масовото й разпространение в широки хронологически и географски граници.

При втория вид клещи челюстите след шарнира се издуват (обр. 6 *г*). Едната се разширява и краищата й завиват нагоре така, че образуват гнездо, в което влиза краят на другата. Такива клещи са известни от с. Крупник, Благоевградски окръг, с. Кольо Мариново, Старозагорски окръг, и с.Смоляновци, Михайловградски окръг.[23] Дължината им достига до 0,56 м. Тези клещи намират аналогии сред находки от средновековни обекти в Западна Европа. Такива клещи се срещат и като водни знаци върху хартия от Дубровник и от Франкфурт от XIV в.[24] Тази форма се оказала практична и целесъобразна, което довело до масовото й разпространение в посочените области, известни като центрове с интензивно развито железообработване.

При третия вид клещи (обр. 6 *д*) челюстите след шарнира са успоредни, а краищата им завиват настрана, като се допират един до друг. Такава форма на челюстите имат клещи, открити при с. Смоляновци.[25] Дължината им е 0,54 м. Близка до тази форма имат едни клещи, открити в с. Крупник (обр. 6 *а*). Едната тяхна челюст след шарнира се раздвоява и през процепа й преминава другата, като и двете са успоредно извити.[26]

За изводи относно технологията най-интересни са последните два вида клещи, които имат по особена форма на челюстите. Без съмнение, това не са прости клещи, а специализирани ковашки инструменти, предназначени за придържане на тънки изделия с малки размери. Наличието на такива инструменти говори както за разнообразие на ковашката продукция, така и за достигнато съвършенство в ковашкия занаят.

Особен интерес по отношение на оформлението на дръжките представляват едни клещи, открити в Преслав в близост до северната стена на ранното укрепление от VIII—IX в.[27] Едната дръжка е раздвоена, а другата, както и челюстите след шарнира са отчупени, което ни затруднява да определим точната им форма. За да не се плъзгат от ръцете при работа, дръжките по средата са леко усукани.

Някои от разгледаните до тук клещи по всяка вероятност са намирали практическо приложение и в сродни занаятчийски дейности като калайджийство, медникарство и др.

Секачи

Ковашките секачи са два вида: за горещо и за студено рязане. У нас са засвидетелствувани и двата.

Обикновено секачите за горещо рязане са масивни с големи размери. По форма те представляват чук с клиновидно острие (чук-секач) (обр. 7). Такъв секач е известен от с. Смоляновци, Михайловградски окръг (обр. 7 *а*). Има размери 0,25/0,12 м и тегло 3,5 кг.[28] Формата му е наложена по всяка вероятност от неговото предназначение за

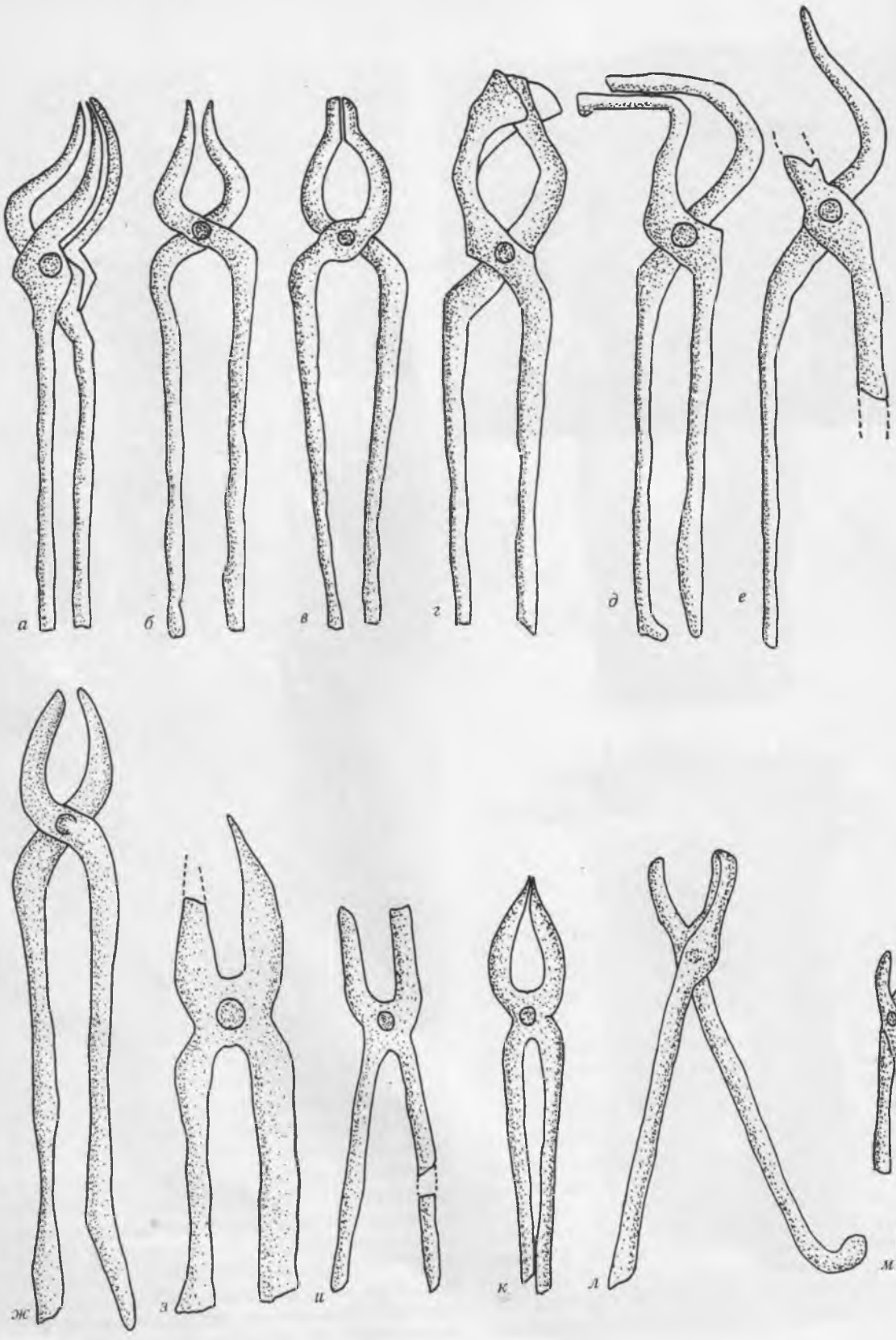

6

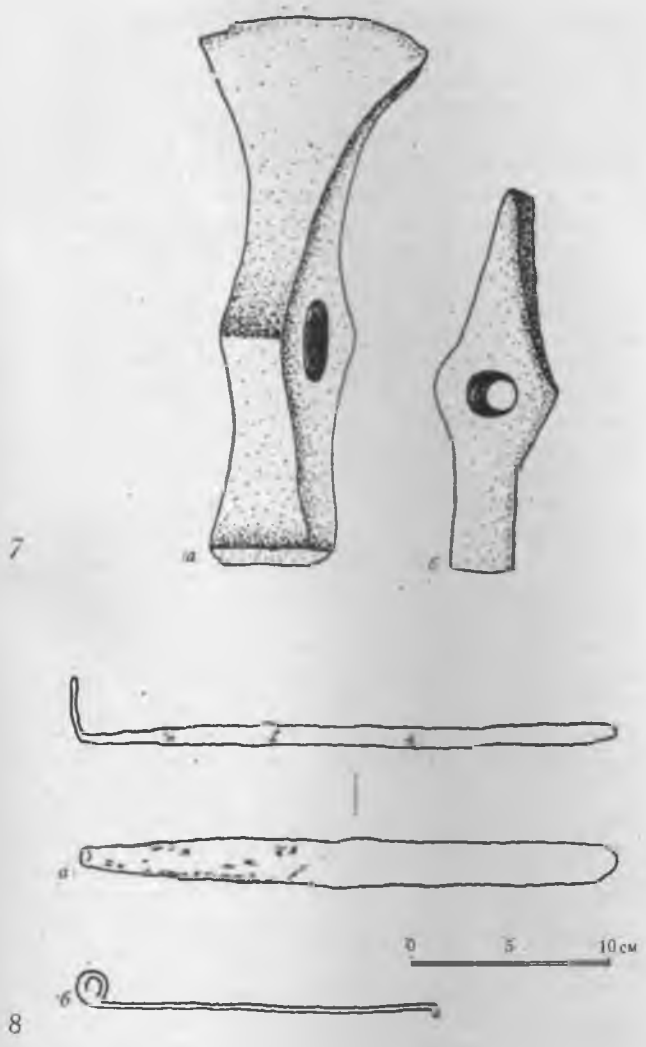

●*Обр. 6. Средновековни ковашки клещи от: а, г) с. Крупник, Благоевградски окръг; б, в) с. Кольо Маринов, Старозагорски окръг; д) с. Смоляновци, Михайловградски окръг; е, ж, м) Преслав; з) Каварна; и) Велико Търново; к) Разлог; л) Мадара. Fig. 6. Tenailles de forgeron medievales de: а, г) village Krupnik, département de Blagoevgrad; б, в) village Koljo Marinovo, département de Stara Zagora; д) village Smoljanovci, département de Mihajlovgrad; е, ж, м) Preslav; з) Kavarna; и) Veliko Tarnovo; к) Razlog; л) Madara*

●*Обр. 7. Средновековни ковашки секачи за горещо рязане (чукове-секачи) от: а) с. Смоляновци, Михайловградски окръг; б) двореца на Царевец. Fig. 7. Coupoirs de forgeron medievaux pour la coupe a chaud (marteaux-coupoirs) de: а) village Smoljanovci, département de Mihjalovgrad; б) le palais de Carevec*

●*Обр. 8. Средновековни ковашки ръжени от: а) Червен; б) с. Крупник, Благоевградски окръг. Fig. 8. Tisonniers de forgeron medievaux de: а) Červen; б) village Krupnik, département de Blagoevgrad*

предварителна обработка на метала за разсичане на криците и на суровото желязо на части в горещо състояние (обр. 5 *г*). Три ковашки секача са известни от двореца на Царевец (обр. 7 *б*). Дължината им е 0,14—0,145 м, ширината — около 0,045 м.[29] Подобна форма има ковашкият секач, открит в едно производствено помещение на средновековния град Червен.[30] Трябва да отбележим, че при използуването на тези секачи са работели двама ковачи — един, който държал секача, и друг, който нанасял ударите. Тези секачи намират близки аналогии между находките от руските средновековни селища от XI—XIV в.[31]

У нас са засвидетелствувани още един вид секачи, известни сред етнографските материали като „подсечка" или „долен секач". Такива познаваме от двореца на Царевец, датирани в XII—XIV в. Работната им част представлява клиновидно острие, което преминава в дръжка с призматична форма.[32] Тези секачи били монтирани върху работната повърхност на наковалнята в специално направен за целта отвор. В последния била втиквана дръжката, а режещата част на секача оставала над плоскостта на наковалнята. При работа с тях железният предмет бил поставян върху секача и отгоре нанасяни ударите с чук (обр. 5 *а, б*).

Секачите за студено рязане обикновено са неголеми по размери. Дължината им е 0,09—0,25 м. Имат масивно тяло, дебела тилна част, издържаща на големи удари, и двустранно скосено острие (обр. 5 *в*). Такива секачи са известни от Плиска,[33] Преслав,[34] Шуменска крепост,[35] с. Пчеларово, Кърджалийски окръг,[36] Хасково[37] и други средновековни селища.[38] Направеният химически анализ на секач от Преслав показва, че е изработен от доброкачествени стомана, отговаряща по структура на средновъглеродните стомани. Твърдостта на работната му част[39] е 117 единици, измерена по Брюнел,[40] а на средната част е значително помалка. Интерес представлява технологията на поправка на изхабен секач от Плиска. Към износеното и скъсено тяло е заварено допълнително стоманено острие.

Пробои

Голяма част от железните изделия имат различни по форма отвори. Тяхното изработване се осъществява с помощта на про-

бои. Те били неголеми инструменти с правоъгълно или кръгло сечение на работната част и издължено тяло. Трудно се отделят сред археологическите находки, тъй като малко се различават от обикновеното желязно шило. Откритите досега у нас пробои в Плиска,[41] Шуменската крепост,[42] Преслав,[43] средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“,[44] Хасково,[45] и други средновековни обекти най-често са малки по размери. По всяка вероятност те са намирали най-голямо приложение в ювелирните занаяти. Направеното металографско изследване на пробой от Перник[46] показва, че работната повърхност е изработена от монолитно парче метал, което има ферито-перлитна структура с едри неметални включения.[47] След изработването изделието е било подложено на термична обработка — цементация и закаляване.

Пили

Окончателното завършване на някои ковашки изделия ставало с помощта на пила. У нас в средновековни обекти досега са открити седем пили. Пет са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“.[48] Другите две са от двореца на Царевец.[49] Дължината им е 0,10—0,235 м, ширината на работната им част — 0,01—0,038 м. Имат правоъгълно сечение с двустранна работна повърхност. Единият им край завършва с остър четириъгълен шип, който се втиквал в дървена дръжка. Поради силната корозия на пилите от Царевец е трудно да се определи посоката на насечките. Пилите от чашата на язовир „Г. Димитров“ са кръстосано насечени. Имат закалена работна повърхност, постигната чрез цементация на цялото сечение.[50] Пилите с кръстосано насичане според историците на техниката се смятат за по-съвършени от пилите с едноредово насичане. О. Дик в проучванията си върху историята на пилите стига до извода, че едноредовата насечка е съществувала в Западна Европа до края на XIV в., когато в Нюрнберг започват масово да се появяват пили с кръстосана насечка.[51] Според Б. А. Колчин в Русия двуредовата насечка се появила не по-късно от XII в. във връзка с разрастването и специализирането на железообработването.[52]

Пилите били най-сложни за изработване от всички ковашки инструменти. Б. А. Колчин набелязва четири самостоятелни операции: изковаване на тялото, заглаждане на повърхността на точилен камък, насичане на зъбите, термична обработка, включително и цементация, от които най-трудни били последните две.[53] Наличието на пили у нас говори за високите технологически познания на старобългарските занаятчии. Пилите като инструмент намирали твърде широко приложение — били използувани и при обработка на кост, дърво и в други занаятчийски дейности.

Лопати и ръжени

Освен с изброените ковашки инструменти българските ковачи са си служели с лопати и ръжени. Лопатата използували за поставяне на въглища в огнището, а с помощта на ръжена извличали сгурията, за да не се запушва соплото на духалото. Обикновено ръженът

●*Обр. 9. Средновековно циркулярно каменно точило: а) от Преслав; б) реконструкция. Fig. 9. Meule à aiguiser en pierre circulaire médiévale: а) de Preslav; б) reconstruction*

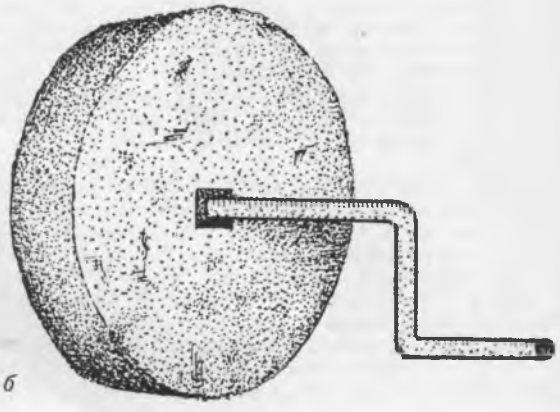

б *9*

представлява обло или плоско желязно парче, единият край на което е прегънато така, че образува кука, а другият е оформен като права или извита дръжка (обр. 8). Лопати у нас не са открити, а ръжени са известни от с. Крупник[54], Преслав[55] и Червен[56].

Каменни точила

Съставна част от инвентара на ковашките работилници са каменните точила. Те служели за полиране на готовите изделия и заточване на оръжия и режещи инструменти. Изработени са от сивозелен или червен пясъчник или от гранит. Формата им е паралелепипедна (брусове). Някои от тях имат в единия край отвор за закачване. Върху повечето личат следи от продължителна употреба. Широко приложение в ковашкия занаят намирало циркулярното точило, монтирано на дървена ос над каменно или дървено корито, пълно с вода (обр. 9). В движение било привеждано ръчно от един работник, а друг извършвал източването. Този начин на работа е изобразен на миниатюра от Западна Европа от XII в.[57] Точила са засвидетелствувани у нас сред археологическите материали от Плиска, Преслав (обр. 9 *а*), Шуменската крепост и други средновековни селища.[58] Подобни циркулярни точила, датирани в XI—XII в., са известни от Екимауцкото градище и от Княжая Гора (южно от Киев), от Гочевското градище и Новгород.[59]

Ковашки огнища

Едно от условията за пълна обработка на железните изделия е наличието на ковашко огнище. В огнища бил нагряван обработваният детайл до температура 1400—1450°. Конструкцията на тези огнища по археологически данни все още не е изяснена, тъй като почти всички са открити в рушевини. По етнографски и археологически

●*Обр. 10. Принципно устройство на временно изградено ковашко огнище. Fig. 10. Construction de principe de foyer de forgeage edifié temporairement*

10

паралели ковашките огнища могат да се разделят на два основни вида: изградени върху предварително построен фундамент на пода на работилницата и изградени направо върху терена. Последните представляват недълбоки ями с наклонен към дъното канал, в който било монтирано соплото на духалото (обр. 10). Този вид огнища били използувани при временно изградени ковашки работилници по време на поход, около новостроящи се сгради и за извършване на подръчна изработка или ремонтиране на ковашки изделия. Следи от този вид огнища се срещат почти във всяко средновековно селище. Огнища от първия вид при археологически разкопки у нас все още не са открити, но ако изхождаме от технологическите особености на изработката на някои ковашки изделия, като коси, мечове и др., трябва да допуснем тяхното съществуване.

Ковашки мехове

За формата и устройството на ковашкия мех можем да съдим единствено по някои паметници на изобразителното изкуство. В Земенския манастир е представен мех с цилиндрична форма, снабден в най-тясната част с глинено сопло, през което била подавана въздушната струя в огнището. Подобни ковашки мехове били широко разпространени у източните и средноазиатските народи през средновековието.[60] Мех със същото устройство е изобразен върху византийска костена пластинка от X—XI в.[61]

Повечето от разгледаните тук инструменти и принадлежности са засвидетелствувани от археологически разкопки. Трябва да кажем, че техният брой е бил далеч поголям. За съществуването на други, както отбелязахме, можем със сигурност да твърдим по следите, които като инструменти са оставили върху намерената готова продукция. Например, за да бъдат обработвани железни изделия с пила, са били закрепвани неподвижно чрез някакво приспособление. Предположението за съществуване на менгеме (стяга) от съвременен тип (с железен винт) е трудно допустимо — досега сред многобройните железни изделия не е намиран винт. Очевидно съвременният винт не е бил известен на средновековните български майстори. Но няма съмнение, че е използувано някакво приспособление за закрепване на обработваното изделие. Не е

изключено да са били използувани дървени винтове, чиято изработка ще да е била сравнително по-лесна. Към такова предположение определено насочва откритият овъглен дървен винт сред материалите от Райковецкото градище.[62] За фината ковашка работа средновековните майстори вероятно са разполагали с инструменти като пуансони с фигурна работна повърхност, изземки и други специални оръдия на труда, но такива у нас на този етап на проучване не са известни.

Направеният преглед показва, че българските ковачи през VII—XIV в. са познавали и използували всички необходими инструменти и приспособления за коване на желязото. С помощта на тези оръдия на труда българските майстори изработвали голямо количество най-разнообразни както по предназначение, така и по качество железни изделия.

[1] По този въпрос срв.: Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, XXV, 1962, с. 31—35. Сведения за отделни ковашки инструменти се съдържат в различни публикации в нашата археологическа литература, където наред с разглеждането на друга проблематика е отделено внимание и на тези оръдия на труда.

[2] Й. Чангова. Цит. съч., с. 31, обр. 11.

[3] I. Welkov. Eine Gotefestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). — Germania, 19, 1935, p. 155, fig. 5_5.

[4] H. Blumner. Technologie und Terminologie der gewerbe und Kunste der Griechen und Römer. II. Leipzig, 1879, p. 191, fig. 30 a.

[5] A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, tab. XXX.

[6] Й. Чангова. Гражданска постройка в местността „Селище“ — Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, обр. 12_6, с. 221, обр. 14.

[7] Непубликувани материали от разкопки на Димчо Аладжов, сведения за които ръководителят ни предостави любезно.

[8] Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. — МИА СССР, 32, 1953, с. 58, обр. 16_{3-5}, обр. 17_1, с. 211.

[9] A. Grabar. Op. cit., tab. XXX.

[10] Този инструмент ни беше предоставен за публикуване от ръководителя на разкопките ст. н. с. Т. Тотев, на когото изказваме благодарност.

[11] Л. Живкова. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, табл. XXV.

[12] Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда, с. 32, обр. 12_2.

[13] Инструментът ни беше предоставен от ръководителката на разкопките н. с. Л. Дончева, на която изказваме благодарност.

[14] Л. Дончева-Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска. — Археология, XXII, 1980, кн. 4, с. 30, обр. 7.

[15] Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1974, с. 438, 439.

[16] Й. Чангова. Цит. съч., с. 34, обр. 13_1.

[17] Пак там, с. 34, обр. 14; Ж. Въжарова. Железарската работилница „Селище“ — Преслав. — В: Slavia antiqua, VII, 1960, p. 401, fig. 16.

[18] М. Мирчев, Г. Тончева и Д. Димитров. Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII, 1960, с. 92, обр. 66.

[19] Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: Царевград Търнов. С., 1974, с. 197, обр. 11.

[20] Ив. Карелов. Археологически находки в Разложко. — МПК, 1973, кн. 2, с. 11.

[21] Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/35 г. — В: Мадара, II, 1936, с. 73, обр. 113.

[22] A. Grabar. Op. cit.

[23] Й. Чангова. Цит. съч., с. 33, обр. 13_2.

[24] V. Mošin, S. Trajić. Filigranes des XIIIe et XIVe ss. II. Zagreb, 1957, tab. $834_{70\text{-}89, 70\text{-}92}$.

[25] Й. Чангова. Цит. съч., с. 33, обр. 13_1.

[26] Пак там, обр. 13_3.

[27] Инструментът ни беше предоставен за публикация от Ж. Аладжов, на когото изказваме благодарност.

[28] Й. Чангова. Цит. съч., с. 32, обр. 12_1.

[29] Я. Николова. Цит. съч., с. 198.

[30] Г. Георгиев. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. — Природа, IV, 1955, кн. 5, с. 68, обр. 5.

[31] Б. А. Колчин. Техника обработки металла в древней Руси. М., 1953, с. 56.

[32] Я. Николова. Цит. съч., с. 198, обр. 2 б.

[33] Непубликувани материали от разкопки на н. с. Р. Рашев.

[34] Непубликувани материали от разкопки на ст. н. с. Т. Тотев. и на н. с. К. Попконстантинов.

[35] Непубликувани материали от разкопки на ст. н. с. В. Антонова.

[36] Непубликувани материали от разкопки на Ив. Балкански.

[37] Непубликувани материали от разкопки на Д. Аладжов.

[38] Този вид секачи се открива често сред археологическия материал, но повечето от тях стоят неопределени в музейните фондове.

[39] Химическият анализ и определянето на твърдостта са извършени от завеждащия Централна заводска лаборатория в „Балканстрой“, Шумен, Симеон Парашкевов, комуто изказваме благодарност.

[40] Метод за определяне твърдостта чрез проникване на стоманена съчма в почистената повърхност на метала под определено налягане.

[41] В. Антонова и Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена, сектор север (археологически разкопки, 1973—1975 г.). — В: Плиска—Преслав. III. С., (под печат).

[42] Непубликувани материали от разкопки на ст. н. с. В. Антонова.

[43] Непубликувани материали от разкопки на ст. н. с. Т. Тотев.

[44] Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV век. С., 1972, с. 104, обр. 85.

[45] Непубликувани материали от разкопки на Д. Аладжов.

[46] Инструментът ни беше предоставен за изследване от ст. н. с. Й. Чангова, на която изказваме благодарност.

[47] Изследването е извършено във ВМЕИ „В. И. Ленин“ от инж. Огнян Жеков, на когото изказваме благодарност.

[48] Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда, с. 35, обр. 15.
[49] Я. Николова. Цит. съч., с. 199.
[50] Р. Русев. Върху технологията на някои железни предмети от XII, XIII век. — Археология, 1961, кн. 2, с. 13.
[51] O. Dick. Die Feille und ihre Entwicklungsgeschichte. 1925, p. 26, цит. по Б. А. Колчин. Цит. съч., с. 63.
[52] Пак там.
[53] Пак там, с. 60—62.
[54] Й. Чангова. Цит. съч., с. 34, табл. II 2.
[55] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 394.
[56] Г. Георгиев. Цит. съч., с. 68, обр. 5.
[57] F. Feldhaus. Die Technik der Antike und Mittelalter. Berlin, 1931, tab. VIII.
[58] Непубликувани материали от разкопки на ст. н. с. В. Антонова и на ст. н. с. Т. Тотев.
[59] Б. А. Колчин. Цит. съч., с. 77.
[60] А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович и О. Г. Большанов. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973, с. 72, обр. 41.
[61] O. M. Dalton. Bizantine art and archaeology. Oxford, 1911, p. 220, fig. 133.
[62] В. К. Гончаров. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 123.

Instruments et ustensiles de forge pendant le Moyen âge en Bulgarie

ST. VITLJANOV

(Résume)

Le metier de forgeron occupait une place importante dans les metiers en Bulgarie pendant le Moyen age. Pour la caracteristique plus complete de ce metier, l'etude des differents instruments de forge est d'une importance particuliere. Ce probleme est insuffisamment etudie dans la litterature archeologique bulgare.

L'auteur essaie de systematiser les instruments de forge connus jusqu'à present dans les differentes publications ainsi que de determiner leur destination et leur propagation.

Le present aperçu temoigne que les forgerons bulgares pendant les VIIe—XIVe s. connaissaient et utilisaient tous les instruments et ustensiles necessaires pour le forgeage du fer: enclumes, marteaux, tenailles, coupoirs, forets, limes à metaux, pelles, tisonniers, meules a aiguiser, foyers, soufflets. A l'aide de ces outils de travail, les maitres bulgares fabriquaient un grand nombre d'objets en fer les plus varies tant par leur destination que par leur qualite.

M. HAMPARTUMIAN. MOESIA INFERIOR (ROMAN SECTION) AND DACIA (=CORPUS CULTUS EQUITIS THRACII, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 128 p., 123 plates and 1 map (=Etudes preliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiees par M. J. Vermaseren, 74).

Предложената ни от Н. Хампарцумян книга излиза като т. IV на общия Корпус на Тракийския конник и т. 74 от поредицата Проучвания на източните религии в Римската империя, която се издава вече редица години под редакторството на М. Фермасерен. Корпусът ще включва всички паметници на Тракийския конник. Първите три тома ще обхващат материала от територията на днешна България. Последователно в т. V и VI ще бъдат издадени паметниците на територията на Югославия и Гърция и в заключение ще бъде направено обобщение за култа на Хероса и неговите особености и развитието на иконографията му. Това се налага, тъй като след обобщителния труд на Г. Кацаров,[1] който при това обхваща само паметниците от България, те са се умножили повече от два пъти. Изследванията върху тракийската религия и култа на Хероса, от друга страна, са отишли достатъчно напред, за да може да се направи вече по-нова и задълбочена характеристика на този култ и значението му в общите тракийски религиозни представи.

Изготвеният от Н. Хампарцумян том представлява не само корпус на паметниците на територията на Румъния, но той прави и опит за известна интерпретация на тези паметници и техните локални особености. Той обхваща 206 паметника от различните области на Румъния. В тях са включени и надгробните плочи с изображения на конници. Те, макар и да се различават в някои отношения от чисто вотивните паметници, пряко свързани с култа на Хероса, са проява на влияние на този култ върху надгробната пластика и говорят за известна връзка на култа към мъртвите и този на т. нар. Тракийски конник. Това оправдава тяхното включване тук.

В първата част на работата авторът е обобщил данните, които могат да се извлекат в общи линии от така събрания материал. На първо място е разгледан произходът на различните паметници и е изтъкната особената трудност в определяне на мястото на намиране на много от тях, тъй като в повечето случаи се касае за случайни находки без данни за тяхното намиране. Поради тази причина авторът не е могъл да локализира и никакви светилища на Хероса в разглежданите райони. Действително според наличния материал данни за големи светилища няма, но ни се струва, че в случаите, когато има повече от 2—3 плочки от едно и също място, вече може поне да се търси светилище в района. Ако би могло малко по-точно да се определи мястото на намиране на материалите, би могъл да се потърси и начин на локализиране на светилище. Такъв е например случаят със Сармисегетуза, Томи (дн. Констанца) и някои други. Интересни и показателни за разпространението на култа на Хероса са заключенията, които авторът прави на базата на териториалното разпределение на паметниците. Той констатира, че чувствително по-голямата част от паметниците на Хероса на територията на СР Румъния произхождат от Долна Мизия, и то по-точно от Черноморското крайбрежие, и доста незначителен дял от градовете на Дакия, от чиято селска територия засега почти няма известни паметници. Тук неправилно са включени и паметници от територията на България, които се намират в музеите на Румъния. Те ще бъдат дадени в томовете за България и там е тяхното място. Тук, както е например случаят с единствения паметник от Силистра, те дори създават погрешна представа и заблуждават относно култа на Тракийския конник в Дуросторум и локализирането на светилищата му. Разпространението на култа на Хероса авторът констатира най-вече в гръцките колонии по Черноморското крайбрежие — Томи, Истрия, Калатис и тяхната територия. Това е интересен въпрос, който, разбира се, има своето обяснение в тракийския характер на култа и неговото по-слабо проникване в големите римски центрове с по-силна романизация. Проникването на култа на Хероса в черноморските колонии свидетелствува за ранната изява на местното тракийско влияние в тях. В Одесос (дн. Варна) са открити паметници на Хероса от късноелинистическата епоха.

В отделна глава съвсем накратко и сумарно е разгледан въпросът за датировката на паметниците. Авторът е напълно прав в по-общата датировка на този вид паметници, които нямат никакви епиграфски данни за по-точно датиране. Мъчно може да се търси по-прецизна датировка при паметници като оброчните релефи, които са предимно произведения на занаятчийството. Появата на различни елементи в тяхната иконография има по-скоро регионално, отколкото хронологическо значение и се диктува повече от някои особености и нюанси на култа в различните микрорайони на тракийската култура, отколкото от развитието на иконографията. Разликата в изработката и нейната прецизност по-скоро се обуславя от мястото на производството им. Плочите от големите градски центрове например по Черноморското крайбрежие или от големите светилища във вътрешността на страната с по-широко общотракийско значение често са съвсем различно изработени от тези, произлизащи от малките селски култови центрове.

Разгледани са и типовете паметници. Разпределението им по тип обаче е по външни белези, което не е довело автора до съществени изводи и се оказва несъществено за определянето на техния характер в различните райони. Едва ли има някакво

значение разликата в трапецовидната и правоъгълната форма на плочите, която и невинаги е много ясно изразена. Още по-малко може да се твърди, че тя е някаква характерна особеност за Дакия, където и без това тези материали са твърде ограничени. Не е направена обаче никаква разлика между оброчните и надгробните плочи. Надгробните плочи в каталога не са означени специално, това не личи и в описанието. Понякога само надписът може да отличи вида на плочата и, разбира се, снимката в повечето случаи. Функционалното категоризиране на паметниците — надгробни и оброчни — е направено в отделна глава. Това разпределение е главно на базата на надписите, тъй като авторът смята, че в много случаи иконографските данни не са достатъчно сигурни. Към тази глава е приложена таблица за разпределението на надписите на двата езика в двете провинции, както и в двата вида паметници. Таблицата е направена много рационално и дава нагледна представа за степента на използуване на гръцкия и латинския език в различните райони на разглежданата територия. Тук авторът отбелязва много правилно приоритета на гръцките надписи във вотивните релефи от Мизия и до известна степен приоритета на латинския език в надгробните паметници, което ясно характеризира културата на този район. Преди всичко наличието на гръцкия език във вотивните релефи е съвсем естествено, като се има пред вид, че повечето от тези надписи произлизат от градовете по Черноморското крайбрежие и неговата околност, където доста отрано гръцкият език е проникнал и сред местното население — то обикновено прави посвещенията си и на своите богове на гръцки, без това дори да говори за сериозна елинизация, тъй като става дума за използуване на гръцкия език при липсата на тракийски писмен език. Поставянето на надгробни плочи не е тракийски обичай и неговото възприемане, дори като е вложен известен тракийски елемент в иконографията им — образът на Хероса, — не е така масово. Този обичай се наблюдава в по-големите градове, където под гръцко, влияние или дори под влияние на романизацията поставянето на надгробна плоча се налага сред част от населението.

На иконографията е посветена една малка глава от обобщението, като се класифицирани и избрани някои от по-важните елементи в нея, без да се прави опит за обяснение на тяхната семантика. Но това и не е съвсем лесно при локално ограничения материал.

При определянето на типологията на паметниците на Тракийския конник авторът се придържа основно много правилно към известната и използувана обикновено в литературата типология на Г. Кацаров, която отразява основните белези на иконографията на Хероса. Той много добре се е опитал да даде и малко повече подробности и да детайлизира тази типология, като в трите основни типа е разгледал и някои варианти. Тук обаче не е съвсем правилно включването и на надгробните релефи в типологията на изображенията на Хероса. Те поради различното си предназначение в никакъв случай не могат да бъдат смесвани по семантика с оброчните паметници и не могат да се вместват в тяхната типологична схема. Необосновано са отделени в група и изображенията на конник с бенедикцио латина или с патера, или с рог. Те по основните си белези спадат към тип А по Кацаров, а може да се определят и като една от особеностите на тип А.

Накратко, но много правилно са категоризирани и епитетите на божеството, срещани в надписите. Те са отделени в три основни групи по смисъл. Между първата и втората невинаги може да се направи разлика.

Независимо че са отразени в края на каталога в показалци, и тук имената са разпределени в няколко категории и разгледани много подробно, като са разделени на гръцки, тракийски и римски. Авторът дори е проявил много голяма предпазливост, като е категоризирал точно само сигурните имена, а всички съмнителни (макар за произхода на някои от тях да могат да се изкажат известни предположения) са поставени в отделна група. Тук вече е излишно да се поставят отделно имената от надгробните и от посветителните надписи, защото това има най-малко значение за характера на паметника. При приложената таблица за имената се забелязват същите резултати, както и при таблицата за езика на надписите. В посветителните надписи най-много са гръцките имена, а в надгробните — римските. И въпреки че само от надписите не може да правим заключения за етническата принадлежност на посветителите, прави впечатление приоритетът на гръцките имена пред римските в посветителните надписи. Буди очудване твърдението на автора, че посветителите с гръцки имена са непременно от гръцки произход. Известно е, че има траки, които носят гръцки, дори и римски имена, но са запазили своите религиозни представи и продължават да почитат своя върховен бог Хероса въпреки повърхностната си елинизация и романизация. Не са изключение, разбира се, и посвещенията на лица, които не са от тракийски произход, през римската епоха, когато се проявява доста голяма търпимост към религиозните представи и култове, но това е много по-рядко. Във всеки случай хипотезата, че повечето от посветителите на Хероса от Долна Мизия са били от гръцки произход, е съвсем несъстоятелна и нелогична. Като се има пред вид фактът, че гръцки звучащите имена в много случаи са имена на местни жители, тъй като те са възприети тук доста рано — това важи особено за теофорните имена на божества от гръцкия пантеон, които са получили популярност в Тракия, като Аполон, Асклепий и др. — такова предположение е изключено.

В заключението на краткия преглед авторът дава съвсем сумарно общите си изводи. Той изтъква, че от представения материал се стига до заключението, че Тракийският конник е бил най-почитаното божество през II—III в. сред населението, особено в Мизия, и че както свидетелствува епиграфският материал, конникът е бил почитан във всички социални слоеве на обществото. Много голямо недоумение буди обаче следващият извод — че култът към Хероса, тракийско божество, не може да се търси главно в големите гръцко-римски градски центрове покрай Черноморското крайбрежие и че по-голямата част от посветителите му били не от тракийски, а от гръцки и римски произход. Действително много от приведените в каталога материали са от големите градове по Черноморското крайбрежие, възникнали като гръцки колонии, но те се развиват в тракийска среда, която оказва своето влияние над изграждащата се в тях духовна култура. Това влияние се отнася особено до римската епоха, когато в тях е навлязло достатъчно тракийско население и културата им не може в никакъв случай да се смята за чисто гръцка, още по-малко за римска. При това наличието на култа към Хероса в тези градове съвсем не изключва

разпространението му в цялата им територия. Наличните паметници добре сочат това. За съжаление проучванията в този район са съсредоточени главно в големите градски центрове, а относно тракийската им територия обикновено се разчита на случайни находки, което не може да даде вярната картина на разпространението на тези паметници. И тук изводите се базират единствено на паметниците с надписи, а те са само една, и то доста малка част от посветителните паметници. По нея не може вярно да се съди за етническия състав на посветителите. При такива изводи в никакъв случай не може да бъде оставен без внимание огромният анепиграфски материал. Също гръцките имена на тракийското население особено от района на Черноморското крайбрежие и специално от римската епоха съвсем не могат да се използуват като сигурен белег за непременно гръцки произход на носителите им.

Разбира се, ограничеността на материала и на ареала на разпространението му, както и разнообразието на култа към Хероса, не е дала възможност на автора да достигне до по-задълбочени и генерални заключения относно характера на култа и неговото значение в тракийската религия. Именно поради това и у него се е наложило погрешното заключение, до което по същите причини достига и цитираният от него Е. Вил[2] в работата си за боговете-конници, че във формирането на култа към Хероса, както и на неговата иконография, е изиграла голяма роля гръцката религия. Едно по-задълбочено проследяване на тракийската религия от предримската епоха и на нейната същност, както и на най-ранните прояви на иконографията на Хероса, веднага показва несъстоятелността на такова твърдение. До същото заключение навежда и по-задълбоченото разглеждане на епитетите на Хероса от цяла Тракия, които, от една страна, го характеризират като бог покровител, а, от друга, свидетелствуват за множество локални божества, съчетани в неговия образ. Но, разбира се, пред автора не е стояла задачата за обобщени заключения относно култа към Тракийския конник, той не е и в състояние да ги направи въз основа на този така откъслечен материал. Цялостна представа за този сложен култ и за основите на тракийската религия, залегнали в него, може да се създаде едва след пълното събиране на материала в целия корпус. Обобщенията върху него ще могат да изяснят въпроса за характера на култа и за особеностите в развитието на иконографията на Тракийския конник.

В същност основната и главна част на труда на Н. Хампарцумян е каталогът на паметниците. Той е направен много прецизно и изчерпателно. Авторът много правилно разделя паметниците по области — Долна Мизия и Дакия, което създава голяма прегледност и възможност за по-добро използуване. Селищата на провинциите са в азбучен ред — сполучливо разрешение на голямото затруднение в подреждането на материалите, като се има пред вид, че особено в Дакия те са много разпръснати и е трудно да се приложи географски принцип. За съжаление липсата на данни за мястото на намиране на много от паметниците пречи да се извършат наблюдения за разпространението на култа към Хероса в съответния район.

Каталогът завършва с няколко добре изработени и много удобни за ползуване показалци. Почти всички паметници са илюстрирани с хубави и ясни снимки, които много улесняват работата с материала.

Представеният от Н. Хампарцумян т. IV от Корпуса на Тракийския конник е несъмнено отрадно и много полезно явление. Той съдържа цялостния оброчен материал, свързан с култа към Тракийския Херос на територията на СР Румъния, и предоставя възможността материалът, пръснат досега по различни издания, пазен в различни музеи, а в много случаи и непубликуван, да влезе в обръщение и да служи за добра база на бъдещите проучвания и обобщения на култа към Тракийския конник и на тракийската религия в цялост.

ЗЛАТОЗАРА ГОЧЕВА

[1] G. Kazarow. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

[2] E. Will. Le relief cultuel gréco-romain. Paris, 1955.

Д. ОВЧАРОВ, Т. ТОТЕВ, АТ. ПОПОВ. СТАРИ БЪЛГАРСКИ СТОЛИЦИ. ПЛИСКА, ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, ТЪРНОВГРАД. С., Септември, 1980. 195 с., 242 ил.

Албумът за три от древните столици на България идва съвсем навреме сред малкия брой научнопопулярни издания за археологически паметници у нас. Той съдържа 57 с. текст и 242 илюстрации — цветни и черно-бели снимки и графични планове на архитектурни паметници.

Снабден е с предговор от Д. Овчаров, където се излага накратко историческата съдба на тези български столици на фона на политическото и обществено-икономическото развитие на средновековна България.

Първата българска столица Плиска е представена от същия автор в 16 с. текст с 82 илюстрации. Въвеждащата част стегнато и достъпно запознава читателя с историята на откриването и проучванията в Плиска. След това в подходяща форма е описан Външният град — земленото укрепление, жилищата, църквите с отделни бележки за поминъка на населението, и Вътрешният град — каменното укрепление (стени, кули, порти) със сравнително подробни обяснения за хронологията и функционалността, последователно са дадени т. нар. Крумов дворец, Големият дворец, езическият храм, църквите и други постройки, а и Голямата базилика, но за манастира около нея е казано твърде малко. На две страници авторът излага общите положения за материалната култура на Плиска.

Авторът се е спрял и на езическата религия, и то не само конкретно в Плиска, а е направена обща

постановка. Част от написаното се отнася за Мадара — нейните паметници и ролята ѝ в началната българска история. Отбелязани са някои черти на езическия погребален обряд, като е допусната една неточност. Според автора некрополите в Нови Пазар, с. Кюлевча, Девня „показват черти, характерни за най-ранните погребални обичаи на славяни и прабългари". Изброените три паметника са оставени от прабългарите.

Заключителните редове накратко споменават историческата съдба на първата българска столица и последните археологически открития в нея, които по обективни причини неса намерили място в албума.

Текстът от Д. Овчаров напълно удовлетворява изискванията за албум. Отчетливата художествена фраза прави леки за възприемане и най-сложните описания на архитектурни паметници.

В богатия илюстративен материал за Плиска паметниците са представени почти равностойно. Снимките и плановете са подредени според изложението, но този принцип не навсякъде се спазва. Така текстът започва с представяне на Външния град, а илюстрациите — с крупна снимка на Голямата базилика, с паметника на Шкорпил, крепостните стени на Вътрешния град и т. н.

Сред илюстрациите на църковната архитектура наред със снимките и плановете добър ефект има и макетът на Голямата базилика, а при находките — снимките на графитни изображения върху каменни блокове и на златния кръст-енколпион и медалиона с името на хан Омуртаг.

Впечатлението за илюстративната част се разваля донякъде от неособено качествения печат — на места определени тонове преобладават над останалите, черно-белите снимки са доста мътни, а илюстрация 59 е обърната. Погледнато общо, илюстрациите стоят под равнището на текста във всяко отношение.

Втората българска столица е представена от Т. Тотев, който в 18 с. текст и с 82 илюстрации също е предпочел да организира материала на териториален принцип. Изложението започва със сравнително обширен преглед на изворите за Велики Преслав, проследява се неговата историческа съдба, а сетне и историята на археологическите проучвания, с което много добре се въвежда читателят в основната информация. Много внимателно и сдържано е направена характеристика на преславската фортификация — външната и вътрешната крепостна стена с портите, кулите, бастионите. Авторът се е опитал да обясни хронологията на преустройствата, установени при проучванията на преславските крепостни стени.

След фортификационната система е направено описание на дворците, при което личи подчертан стремеж да се изложат по възможност последните постижения на археологическите проучвания и се споменава за перспективите, които предлага за бъдещите разкопки Вътрешният град. Споменати са и други открития в затвореното от вътрешната крепостна стена пространство — постройката в югоизточния ъгъл и останките от крепостна стена на юг от дворците, която може би трябваше да намери място не тук, а при обясненията за хронологията на другите крепостни съоръжения.

Най-много място е отделено на многобройните архитектурни комплекси във Външния град — Кръглата църква с нейния манастир, големия квартал в м. Селище, манастира в подножието на м. Зъбуите, разкопан от самия автор и затова най-добре представен. По-нататък са разгледани извънградските манастири — в Патлейна, Аврадака, Тузлалъка, керамичният център с неговото селище и църква в чашата на язовир Виница.

В изложението на Т. Тотев преславската материална култура не е представена като цяло. Във връзка с характеристиката на архитектурата и нейните традиции има добри бележки за каменната пластика, а оттам и за мозайките и рисуваната керамика. Авторът не е намерил място за преславската битова керамика, костените изделия, металопластиката (сравнително многобройните амулети, отделни накити и т. н.). Липсва текст с обща характеристика на материалната култура на втората българска столица.

В заключение са направени бележки за преславската книжовна школа и с едно изречение е подчертано значението на Преслав като културен център.

Редът, по който са организирани илюстрациите за Велики Преслав, в общи линии също следва текстовото изложение. Започва с представителна снимка на Големия дворец, а след това на крепостни съоръжения, църкви и т. н. Илюстрациите на архитектурни паметници от Преслав обаче са недостатъчно на брой и при това отчасти тематично разбъркани. Така сред снимките на фортификационните съоръжения има и една на Западния дворец, а след тези на Големия дворец и църквата при „Чупката" следват две на детайли от крепостна стена. Манастирът в „Под Зъбуите" е представен само с три черно-бели малкоформатни снимки. Освен това като изключим ситуационната схема (ил. 2), която е и обърната, сред илюстрациите няма нито един план, реконструкция или макет.

Паметниците на материалната култура на Преслав илюстративно са представени значително по-добре, макар че и тук не може и дума да става за съответствие с текста. Има снимки на епиграфски паметници от езическия и от християнския период, на сфрагистични материали, керамични съдове, металопластика, изделия от кост. Най-добре, разбира се, са представени каменната пластика и рисуваната керамика — с многобройни и сравнително качествени цветни и черно-бели снимки.

Ат. Попов представя столицата на Второто българско царство. Неговото изложение започва със сравнително дълъг увод, в който са намерили място историческите извори за Търново, историята на проучванията, местоположението му, данните за достоличния период.

Описанието на археологическите паметници е с оглед на тяхната историческа значимост. Най-напред е предложена информация за Царевец — крепостната система и двата „най-представителни архитектурни комплекси" — Царския дворец и Патриаршията. Отделено е място на градоустройството, на църквите, на жилищните сгради. Следват данните за Трапезица заедно с кратки бележки по въпроса, дали тази крепост е считана за част от Търново или за самостоятелен град.

Достатъчно място е отделил Ат. Попов и на описанието на търновските квартали извън двата укрепени хълма — т. нар. Нов град, селището под Момина крепост, Френкхисар, за Света гора и извънградските манастири, където според изворите е кипял оживен религиозен живот.

След общата информация за Велико Търново са развити тематични характеристики — най-напред на църковната архитектура, след това на книжовната дейност, или по-точно на миниатюрната живо-

пис, която украсява старобългарските ръкописи от XII—XIVв., и накрая на търновската живописна школа. Тук текстът на Ат. Попов е най-конкретен, изпъстрен с обяснения за отделни паметници. Намерени са и няколко израза за не особено многобройните находки от българската скулптура (XII—XIV в.).

Материалната култура на Велико Търново е представена в края на изложението. Вниманието е съсредоточено главно върху металопластиката, помалко върху монетосеченето и сграфито керамиката. Заключение текстът на Ат. Попов няма.

Изложението за Велико Търново се различава от това за другите две столици, и то не само по тематичното организиране на материала. Авторът се е ангажирал твърде много с историзъм.

Илюстративната част за Велико Търново има същия характер като тези за Плиска и Велики Преслав. Започва с голяма цветна снимка на реставрирана крепостна стена на Царевец, а след това има планове на Царевец и Трапезица и 10 цветни снимки на търновската фортификация. Неизвестно защо сред тях има две цветни снимки (10 и 11) от двореца, след което пак на крепостни съоръжения. Патриаршеският комплекс е показан само с един план. Така е показана и църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (означена като „Св. Четиридесет седмочисленици“!). С 8 цветни снимки е показана търновската стенопис, а с други 8 — образци от сграфито керамика. Понататък илюстрациите представят металопластика, архитектурна скулптура, монети и две миниатюри— илюстрации на книги. И тук могат да се направят бележки. Би могло например известният пръстен на Калоян да се покаже целият цветен, а не само щитчето му на черно-бяла снимка. Илюстрация 77 представя облицовъчна плоча, която в никой случай не може да се отнесе към столичния период на Търново. Тя заедно с капитела с лозови листа от църквата „Св. Петър и Павел“ се датира в X в. и вероятно е донесена от Преслав, което трябваше да се отбележи. Общо взето, и тук равнището на илюстративния материал и най-вече техниката на печат не отговарят на постигнатото в текста.

Дългогодишните разкопки в Плиска, Преслав и Велико Търново направиха известни много нови паметници с ценна информация за българската история и материалната култура от средновековието. С известни изключения тези открития трудно намират път към многобройните почитатели на миналото. Затова издаването на албум, където в достъпна форма са представени най-хубавите паметници, трябва да се приветствува независимо от слабостите, които има.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

XXV национална археологическа конференция в Хасково

От 13 до 17 май 1980 г. Археологическият институт и музей при БАН, Дирекция „Музеи, галерии и археологически проучвания“ при Комитета за култура, Окръжният съвет за култура и Окръжният исторически музей, Хасково, организираха XXV национална археологическа конференция, на която бяха отчетени резултатите от проучванията и разкопките през 1979 г.[1] Тази конференция бе посветена на 750-годишнината от едно от най-значителните събития в българската средновековна история — прочутата битка при Клокотница, намираща се на територията на Хасковски окръг.

XXV национална археологическа конференция бе открита и ръководена от акад. Д. Ангелов, директор на Археологическия институт и музей при БАН. Бе поднесено приветствие от името на ОК на БКП и от ИК на ОНС, Хасково. Деловата работа на конференцията съобразно традицията започна с доклади и разисквания по състоянието на археологическите проучвания в окръга, домакин на конференцията. Д. Аладжов говори за „Състояние, проблеми и перспективи на археологическите проучвания в Хасковски окръг“. Д. Балабанян — за „Резултати от разкопките на селището от ранножелязната епоха в м. Орехчето, с. Овчарово, Хасковски окръг“.

Следобедното заседание на 13 май бе посветено на споменатата забележителна годишнина. Доклади изнесоха: акад. Д. Ангелов — „Битката при Клокотница — завършек на освободителното дело на Асеневци“, ст. н. с. Г. Цанкова — „Личност и дело на Иван Асен II“ и доц. В. Гюзелев — „Сетнините от Клокотнишкия бой“.

В няколко последователни заседания на секциите бяха докладвани разултатите от разкопките през 1979 г.

Секцията по праистория, ръководена от проф. к. и. н. Г. Ил. Георгиев, изслуша докладите на: Б. Николов — „Разкопки на праисторическото селище при с. Бреница, Врачански окръг“, н. с. Ив. Иванов — „Разкопки на Варненския халколитен некропол“, н. с. В. Гергов — „Разкопки на праисторическото селище при с. Телиш, Плевенски окръг“, н. с. Ив. Панайотов — „Разкопки на халколитен некропол от бронзовата епоха до с. Плачидол, Толбухински окръг“, ст. н. с. Р. Катинчаров — „Проучване на бронзовата епоха в България“. Обобщителен доклад за резултатите от разкопаните други праисторически обекти изнесе В. Николов.

Секцията по антична археология, ръководена от проф. к. и. н. Т. Иванов, изслуша докладите на: Г. Гинев — „Тракийски некрополи“, Б. Чапъров — „Тракийски селища и култови обекти“, проф. Т. Иванов — „Римските градове в България“, ст. н. с. А. Димитрова — „Ранновизантийски обекти“, Ас. Салкин — „Подводни проучвания на антични обекти“. В секцията по антична археология бе направен успешен опит да се разгледат в отделни доклади постиженията на археологическите проучвания по определена тематика и обекти, което даде пълна и добра представа за действителните научни резултати.

Секцията по средновековна археология, ръководена от ст. н. с. I ст. д-р и. н. Ж. Н. Вăжарова, изслуша доклади, посветени главно на резултатите от проучванията в старите български столици и други важни средновековни селища с оглед развиващите се в тях мащабни разкопки — част от плана на АИМ за разкриване на тези селища във връзка с предстоящата 1300-годишнина от създаването на българската държава. Изнесени бяха докладите на: н. с. П. Георгиев — „Голямата базилика и Дворцовият комплекс в Плиска“, н. с. Р. Рашев — „Тайните ходници в Плиска“, ст. н. с. Ив. Жандова, н. с. Ив. Йорданов — „Административната сграда и намерените в нея оловни печати във Велики Преслав“, н. с. П. Гатев — „Некрополът при с. Крън, Старозагорски окръг“, М. Димитров — „Средновековното селище в м. Дженибаир, Балчик“, ст. н. с. А. Попов — „Великата лавра във Велико Търново“, доц. Я. Николова — „Килифаревският манастир“, В. Димова с колектив „Средновековният Червен“, ст. н. с. Ек. Манова — „Средновековният Никопол“, П. Славчев — „Разкопките на Царевец“.

Специално заседание бе посветено на интердисциплинарни изследвания, резултат от работата на Проблемната група за интердисциплинарни изследвания към АИМ, ръководена от ст. н. с. д-р и. н. Х. Тодорова. Бяха изнесени докладите на: д-р П. Боев, д-р Н. Кондова, д-р Сл. Чолаков — „Етнически състав на населението на Августа Траяна по антропологични данни“, д-р П. Боев — „Изкуствена деформация на главата като етногенетичен белег“, В. Чолаков, Х. Берер — „Електросъпротивителен и магнитен метод на сондиране

[1] Публикувана е брошура: Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXV Национална конференция в гр. Хасково (резюмета и доклади). С., 1980, 233 с. — с резюмета на докладите за проведените разкопки и получените научни резултати.

Книгопис

Общи съчинения

Балкански, И. Крумовград. Археологически паметници. С., Септември, 1978. 47 с. с ил.

Кабакчиева, Гергана. XXIV национална археологическа конференция. — Векове, 1979, № 6, с. 91—92.

Миланов, М. и М. Младеновски. Относно приложението на геодезията и картографията в археологията. — Изв. Глав. управл. геодез., картогр. и кадастър, 1979, № 1, с. 34—39.

Михайлов, Стамен. Бъдещите археологически проучвания (в Родопите.) (Интервю). — Родопи, 1979, № 7, с. 26—28.

Николов, Васил. Професор Георги Илиев Георгиев на 60 години. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 5—10.

С библиография на по-важните му научни трудове.

Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа, Варна, 3—6 ноем. 1975 г. Сборник доклади. Т. 1—2. Варна, 1975.

Rez.: O. Uhlikova. — Archeol. rozhl., 1977, N 4, p. 451—452.

Станчева, Магдалина. Проблеми на археологията в София. — МПК, 1979, № 4, с. 50—54.

Проблеми по разкриването, изучаването, запазването и представянето на археологическото наследство.

Праистория

Бонев, Александър. Егейската цивилизация и Европа през втората половина на II хил. пр. н. е. (Някои общи положения от проблема за техните взаимоотношения). — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 108—122.

Детев, Петър, Иван Крайчев, Илия Кръстев, Желязко Попов, и Георги Илиев. Разкопки на Марчевата селищна могила в гр. Ямбол. — Изв. музеите Югоизт. България, 2, 1979, с. 7—25.

Иванов, Иван Симеонов. Съкровищата на Варненския халколитен некропол. Албум. С., Септември, 1978. 128 с. с ил.

Rez.: Vladimir Dumitrescu. — SCIV. 1979, N 4, 637—640.

Николов, Васил. Проблемът за продължителността на неолитната революция в Предна Азия. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 11—28.

Панайотов, Иван. За ранните етапи в генезиса на траките. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 78—88.

Пейков, Атанас Ал. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. — Ахрид, 1, 1978, с. 7—44.

Перничева, Лиляна. За реконструкцията на покрива на някои жилища през неолита и халколита в България. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 45—59.

Радунчева, А. Виница. Енеолитно селище и некропол. С., 1976, 145 с. (Разкопки и проучвания. 6).

Rez.: V. Milojcic. — Germania, 1977, N 1—2, p. 209—211.

Спиридонов, Тошо. Историко-географско райониране на древна Тракия през енеолита. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 60—77.

Тодорова, Хенриета. Върхове в праисторическото развитие на българските земи. — Векове, 1979, № 5, с. 5—14.

Хан Ван Кхан. Технология на керамиката от халколита от Североизточна България: суровини и формуване. — Археология, 1979, № 4, с. 1—12.

Чохаджиев, Михаил. Селища от ранния неолит в Перишки окръг — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 29—44.

Comşa, Eugen. Date despre un tip de figurina neolitica de os. — SCIV, 1976, N 4, p. 557—564.

Произхождащи от 16 неолитни селища в Румъния и България.

Gimbutas, Maria. Gold Treasures at Varna. — Archaeology, 1977, No1, p. 44—52.

Варненският енеолитен некропол.

Häusler, A., C. Müller et M. Konopka. Neues aus der alten Welt. Bulgaria. — Das Altertum, 1977, No1, p. 62—63.

Медодобиването през енеолита в България (Караново VI и Ай-бунар — Стара Загора).

Higgs, E. S. Palaeoeconomy. Cambridge, Univ. Press, 1975. IX, 244 p. (Papers in Economic Prehistory. T. 2).

Разглежда наченките на земеделие в праисторическата епоха. Привежда примери и от българските земи.

Rez.: C. A. Reed. — Amer. Anthropol., 80, 1978, N 1, p. 182—184.

Nougier, L.-R. Problemes de conservation des peintures de la grotte Magoura (Bulgarie). — Trav. Inst. Art prehistor., 20, 1978, p. 91—93.

Quitta, Hans. Die Nekropole von Varna und die Probleme des Chalkolithikums. Internationales Symposium, Varna 1976. — Ethnogr.-archäol. Zft., 1977, N 3, p. 526—528.

Raduncheva, Anna. Prehistoric Art in Bulgaria, from fifth to the second Millenium B. C. Oxford, BAR Suppl. Series. 13. 1976. 53 p. ill.

Rez.: Vladimir Dumitrescu. — SCIV, 1979, N 3, p. 459—463.

Sandars, N. K. The Sea Peoples. Warriors of the ancient Mediterranean 1250—1150 B. C. London, Thames and Hudson, 1978. 224 p. ill.

Разглежда връзките с дунавските страни и Балканите, вкл. България.

Webley, D. and R. W. Dennel. Palaeohematology: Some Recent

Evidence from Neolithic Bulgaria. — Antiquity, 52. 1978, No205, p. 136—137.

Проучва паразитите по праисторическите житни растения от българските земи.

Античност

Балабанов, Петър. Антични селища на територията на Бургас. — Изв. музеите Югоизт. България, 2, 1979, с. 27—32

Блаватский, В. Д. О торговле Аполлонии „Н КАТ' ЕПІ ДАМNOY" в IV в. до н. э. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XVI Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 249—253.

Божилова, В. Двадесет години археологически проучвания на римския и ранновизантийския град Нове. — Археология, 1979, № 4, с. 58—59.

Василев, Васил. П. Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. — Векове, 1979, № 6, с. 65—71

Датиран в края на IV — нач. на III в. пр. н. е.

Велков, Велизар. Българските земи под римска власт (I—VI в.) — Векове, 1979, № 5, с. 20—32

Велков, Велизар. VII конгрес на световната федерация по класически студии. — Сп. БАН, 1979, № 6, с. 81. 84.

Велкова, Живка. Вилхелм Томашек. — Векове, 1979, № 5, с. 89—90.

Приносът му в проучванията на проблемите на античността за земите на Балканския полуостров.

Георгиева, Иваничка. За континуитета на античната култура в българската народна култура — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на Бълг. истор. д-во, окт. 1976). Т. 2.С., 1979, 516—525.

Гергова, Диана. Проблеми на генезиса на накитите от ранножелязната епоха в северозападните тракийски земи. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 123—138.

Гочева, Златозара. Втори международен семинар по антична балканска керамика. — Истор. преглед, 1979, № 6, с. 185—187.

От 24—30 септ. 1979 г във Велико Търново.

Данов, Христо и Йосиф Брашински. Ролята на Черно море в древността. — В: Черно море. Сборник. Варна, 1978, 406—451.

В историческото и културното развитие на нашите земи.

Делев, Петър. Родова гробница или хероон-мавзолей? Разкопки на един тракийски долмен. — В: Thracia antiqua. Т. 3. С., 1978, 89—107.

Джуджев, Стоян. По следите на една древна музикална култура в Тракия. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на Бълг. истор. д-во, окт. 1976 г.) Т. 2. С., 1979, 595—608.

Певци и музиканти на древна Тракия.

Димитров, Божидар. Едно споменаване на древнотракийската история от края на XV век. — Векове, 1979, № 6, с. 72—73.

„Книга на хрониките" на Хартман Шедел.

Дремсизова, Цветана и Горанка Тончева. 24 антични теракоти от България. (Албум). С., Бълг. художник, 1979. 47 с. с репрод. (Поредица Шедьоври от бълг. земи).

Емануилова, Евдокия. Национална конференция в Пловдив. — МПК, 1979, № 3, с. 73.

На 6 и 7 април 1979 г. на тема „Тракия и елинистическият свят".

Зыгиковская, Т. Д. К истории провинциальной культуры в Римской империи („розалии" на Балканах и в Малой Азии). — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 1. Ереван, 1979, 94—100.

Иванов, Т. Городская площадь городов в фракийских землях в эллинистический и римский периоды. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 297—307.

Манолов, Илия. Древнотракийски елементи в българската народна музика. — В: България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгр. на Бълг. истор. д-во, окт. 1976 г.). Т. 2. С., 1979, 609—615.

По исторически и етномузиколожки данни.

Марков, Кирил Георгиев. Траки и елини по брега на Егея (VII—III в. пр. н.е.). Автореферат на дис. . . „канд. на истор. н". С., 1978. 20 с.

Мелюкова, Анна, И. Скифия и фракийский мир. М., Наука, 1979. 256 с. с илл.

Милчев, А. Фрако-кимерийские связи в первом тысячелетии до новой эры. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 342—347.

Мишев, Кирил и Владимир Попов. История на изучаването на Черно море. Антични представи. — В: Черно море. Сборник. Варна, 1978, 10—13.

Найденова, В. Втори международен семинар „Тера антиква балканика". — Векове, 1979, № 6, с. 90—91.

Николов, Д. Археологические свидетельства о разложении робовладельческого споссба производства и установлении колоната в Римской Фракии и Мезии. — В: Проблемы античной истории и культуры. Док. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 380—388.

Николов, Димитър. Водоснабдяването на Августа Траяна. — Изв. музеите Югоизточ. България, 2, 1979, с. 37—50.

Овчаров, Димитър и Маргарита Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България IV—VII в. (Моногр.) С., Септември, 1978. 76 с. 42 л. ил.

Рец.: Георги Кузманов. — Археология, 1979, № 4, с. 53—55.

Табакова-Цанова, Гергана. Жилищна сграда от римската епоха край Казанлък. — Изв. музеите Югоизт. България, 2, 1979, с. 33—36.

Тачева-Хитова, М. О культе бога высочайшего (ὕψιστος θεός) на Боспоре. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 404—408.

Фол, Александър. Тракийските държавни обединения. — Векове, 1979, № 5, с. 14—19.

Babeş, Mircea. Unitatea şi raspindirea geto-dacilor in lumina documentelor archeologice (secolele al II-lea i. e. n. — I e.n.). — SCIV, 1979, N 3, p. 327—345.

Разглежда и археологически находки на юг от Дунав в северните български земи.

Bottger, B. Zur „Late Roman C" — Keramik aus den Kastell Jatrus. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 254—265.

Bülow, G. Symposium über die Kultur der Thraker, Berlin 1978. — Ethnogr.-archaol. Zft., 1979, N 1, p. 143—145.

Čičikova, M. Importation de lampes attiques en Thrace au IIIe—IVe siècles. — В: Проблемы антич-

Covacef, Z. Aspect inedit de manifestare a cultului cavalerului trac. — Pontica, 11, 1978, p. 119—125, 4 p. ill.

Съобщение пред научната сесия на Историческия музей в Клуж-Напока, май 1978 г., за разпространение на два иконографски типа вотивни паметници в Централна и Южна Добруджа.

Culica, Vasile et Crişan Muşeteanu. Noi bronzuri romane din sud-vestul Dobrogei. — SCIV, 1979, N 3, p. 445—451, 4 p. ill.

Произхождащи от Дуросторум и намиращи паралели в Долна Мизия.

Dimitrova, Alexandra. Die frühbyzantinische Stadt bei Sandanski im Licht der archaologischen Forschungen. — Etud. balk., 1979, N 4, p. 127—146.

Häusler, Alexander, III. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv 4. — 19. Oktober 1978. — ZFA, 1979, No 2, p. 293—294.

Lazarov, M. Rapports maritimes entre la côte Thrace du Pont et la Mediterranee avant la colonisation grecque. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 1. Ереван, 1979, 141—148.

Mladenova, J. L'incrustatio marmorea de la villa Romaine près d'Ivailovgrad, Bulgarie. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979, 355—363.

Morintz, Sebastian. Contribuţii archeologice la istoria Tracilor timpurii. I. Epoca bronzului in spaţiul carpato-balcanic. Bucureşti, Ed. Acad. R. S. R., 1978. 216 p. ill. (Biblioteca de archeologie, 34).

Rez.: E. Lange-Kowal. — Südostforschungen, 38, 1979, p. 397—398.

Muşeteanu, C. et D. Elefterescu. Oglinzi romane din plumb de la Durostorum. — Pontica, 11, 1978, p. 105—111, 3 p. ill.

Werner, J. Spätlatene-Schwerter norischer Herkunft. — В: Symposium. Ausklang der Latene-Zivilisation und Anfänge der Germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava, 1977, 367—401.

Разглежда и мечове от Пловдивско.

Разглежда отношенията и връзките на келтите от България, Влашко, Трансилвания и на изток от Карпатите с други племена.

Rez.: V. Kruta. — Etud. celtiques, 1978, N 2, p. 723—725.

Средновековие

Аладжов, Живко. Първа комплексна конференция по българистика Шумен'79. — МПК, 1979, № 3, с. 73.

Александров, Георги. Паметник от времето на Чипровското въстание. — МПК, 1979, № 4, с. 47—49.

Гушовският манастир на 5 км югозападно от Чипровци.

Ангелов, Димитър С. Общество и обществена мисъл в средновековна България. IX—XIV век. Изследване. С., Партиздат, 1979.

Рец.: Тодор Стойчев. Ценен труд за светогледните и идеологическите възгледи на българина през Средновековието. — Филос. мисъл, 1979, № 6, с. 132—134.

Петър Тивчев. — Истор. преглед, 1979, № 3, 135—138.

Ангелов, Димитър. Патриотизмът в средновековна България. — В: Прослава на Велико Търново, Сборник. С., 1978, 140—148. (=в. Велико Търново, 1976 г.).

Ангелов, Димитър. Черноморието през IV—XV век. — В: Черно море. Сборник. Варна, 1978, 452—485.

Ангелов, Никола. Търновград през вековете. (Резултати от археологически разкопки 1966—1976 г.). — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 40—60.

Андреев, Михаил Н. и Фани Г. Милкова. История на Българската феодална държава и право. (Учебник за студентите от СУ „Климент Охридски"). С., Наука и изкуство, 1979. 407 с.

Баран, В. Д. и І. С. Винокур. Проблеми слов'янской археології Міжнар. симпозіум у Софії (6—11 окт. 1977 г.). — Вісн. АН УССР (Київ), 1978, № 7, 94—95.

Бояджиев, Стефан. Върхове на българското държавно могъщество — Калоян и Иван Асен II. — В: Прослава на Велико Търново, Сборник, С., 1978, 149—154. (=в. Велико Търново, 1968г.).

Буюклиев, Христо и Димитър Янков. Средновековни български

Василева, Дафина. Кръглата църква във Велики Преслав. Строителни знания и конструкции. — Техн. мисъл, 1979, № 3, с. 81—87.

Витлянов, Стоян. Манастирски некропол при Голямата базилика в Преслав. — Векове, 1979, № 6, с. 62—65.

Вълов, Вълo. Въстанието на Петър и Асен. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 122—125. (=в. Велико Търново, 1968 г.).

По археологически данни.

Вълов, Вълo. Славният град Трапезица. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 216—220. (=в. Велико Търново, 1969 г.).

Археологическо проучване.

Георгиева, Соня. Велико Търново в нашата история. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 133—139. (=в. Велико Търново, 1967 г.).

Георгиева, Соня. Изкуството през Второто българско средновековие. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 98—102. (=в. Велико Търново, 1969).

Георгиева, Соня. Средновековният Мелник. — МПК, 1979, № 3, с. 5—9.

Гюзелев, Васил. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (VI—VII в.). — Археология, 1979, № 4, с. 12—22.

Дерибеев, Борис. Ахрида през XIII век. — Родопи, 1979, № 4, с. 22—25; № 5, с. 12—17.

Продължава от № 3. 1300 г. Бълг. държава.

Следва. 1300 г. Бълг. държава.

Дерибеев, Борис. Източните Родопи в навечерието на османското нашествие. — Родопи, 1979, № 5, с. 12—17; № 6, с. 10—15, 23.

1300 г. Бълг. държава.

Димитров, Димитър П. Историческо значение на Брашовската рисунка на Царевец. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 260—263. (=в. Велико Търново, 1968 г.).

Добрев, Петър. Стопанският живот на прабългарските племена — нови факти. — Иконом. мисъл, 1979, № 3, с. 84—99.

Долмова-Лукановска, Мария. За производството на средновековни накити в Царевград Тър-

нов. — Археология, 1979, № 4, с. 45—52.

Дончев, Петър. Едно старо изображение на Търновград. — В: Прослава на Велико Търново, Сборник. С., 1978, 267—269. (=в. Велико Търново, 1970 г.).

Брашовската рисунка.

Дончева-Петкова, Людмила. Грифонът в изкуството на средновековна България. — Археология, 1979, № 4, с. 22—40.

Дуйчев, Иван. Калояновият пръстен. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 227—231. (=в. Велико Търново, 1974 г.).

Инкова, Веселина. Идентифициране на Калояновото погребение. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 232—235. (=в. Велико Търново, 1977 г.).

Кожухаров, Георги. Арбанаси и неговата архитектура. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 276—280. (=в. Велико Търново, 1968 г.).

Красовска, Люба и Петър Митанов. Стенописи от черквата „Св. Спас" в София. — МПК, 1979, № 4, с. 12—22.

Първи стенописен пласт датира отпреди 1564 г.

Кръстев, Кирил. Периодизация на средновековната търновска култура. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 78—88. (=в. Велико Търново, 1976 г.).

Обхваща книжовната и художествената култура.

Кръстев, Кирил. Търновската живописна школа. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 109—121. (=в. Велико Търново, 1975 г.).

Кузупов, Боян. Достойнствата на църквата „Петър и Павел". — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 256—258. (=в. Велико Търново, 1977 г.).

Представител на средновековната Търновска архитектурна школа.

Лисицов, Стефан. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Велики Преслав (1977 г.). — Год. Нац. политехн. музей, — София, 7, 1977, с. 31—50.

Маслев, Стоян. Новооткрито изображение на средновековната българска столица Търновград. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 264—266. (=в. Велико Търново, 1967 г.).

Брашовската рисунка.

Миятев, Кръстю. Символ на героични и съдбоносни моменти. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 33—39. (=в. Велико Търново, 1967 г.).

Историческата съдба на Велико Търново.

Николова, Янка. Към въпроса за устройството на средновековния Търновград (предимно по данни от досегашните археологически разкопки). — Тр. Великотърн. унив. „Кирил и Методий". Истор. фак., 15, 1977—1978, № 3, с. 70—107.

Николова, Янка. Релефни изображения върху царски саркофази от средновековния Търновград. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 240—242. (=в. Велико Търново, 1974 г.).

Овчаров, Тодор. Крепостта „Чоева могила" край с. Тъжа, Старозагорско. — Изв. музеите Югоизт. България, 2, 1979, с. 51—62.

Овчаров, Тодор. Средновековна битова керамика (XII—XIV в.) от терасата източно от Патриаршията. — Асп. сб. Великотърн. унив. „Кирил и Методий", 5, 1978, № 2, с. 3—23.

Пейчев, Атанас. Начало и укрепване (на бълг. държава). — Арм. преглед, 1979, № 8, с. 66—71.

Плетнева, С. А., Т. И. Макарова, Г. Е. Афанасьев, С. М. Йовков. Болгаро-Советская экспедиция. — Археологические открытия 1978 года, М., 1979, с. 600—601.

Разкопките в Плиска.

Попов, Атанас. Старопланински крепости за отбраната на Търново. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 270—275. (=в. Велико Търново, 1970 г.).

Попов, Атанас. Търново според житието на Ромил Видински. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 243—245. (=в. Велико Търново, 1973 г.).

Попов, Георги. Сътворено от търновския зограф. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 252—255. (=в. Велико Търново, 1975 г.).

Стенописите в църквата „Св. Георги" във Велико Търново от 1612 г.

Прашков, Любен. Църквата „Рождество Христово" в Арбанаси. С., Бълг. художник, 1979, 248 с. с ил.

Рец.: Е. Флорева. — МПК, 1979, № 4, с. 71.

Радева, Лидия. Реликтен животински култ у българите. — В: България в света от древността до наши дни (Материали от II конгр. на Бълг. истор. д-во, окт. 1976 г.) Т. 2. С., 1979, 574—577.

Преживелици от култове на прабългарите.

Свинтила, Владимир. Художественото и културното наследство на Несебър. — Простори, 1979, № 2, с. 115—120.

Славчев, Петър. Образци на средновековното приложно изкуство. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 246—249. (=в. Велико Търново, 1975г.).

Станев, Петър. Кои са най-древните обитатели на Велико Търново. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 221—224. (=в. Велико Търново, 1977 г.).

Стоянов, Стоян. Отново за двореца и гробницата на хан Омуртаг. — Отечество, 1979, № 17, с. 12—13.

Теофилов, Теофил. Архитектурният образ на църквата „Св. Димитър". — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 250—251. (=в. Велико Търново, 1974 г.).

Федоров, Г. Б. и В. М. Негруша. Славяне и балкано-дунайская археологическая культура. — В: Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 48—56.

Флорева, Елена. Драгалевският манастир. Стенописите на старата черква. — МПК, 1979, № 4, с. 22—27.

Основан от Иван Александър.

Харбова, Маргарита А. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV век. С., Техника, 1979. 170 с. с ил.

Цончева, Мария. Скулптурата в средновековна България. VII—XI в. — Читалище, 1979, № 8, с. 3—6.

Шаренков, Атанас. Манастирите в Света гора. — Бълг. войн, 1979, № 6, с. 25—26.

1300 г. Бълг. държава.

Comşa, M. Cultura materiala veche romaneasca (asezarile din secolele VIII—X de la Bucov-Ploieşti). Bucureşti, 1978. 181 p. 108 fig., XXVIII tab.

Рец.: Стамен Михайлов. — Археология, 1979, № 4, с. 55—57.

Georgieva, Sonja et Dimka Serafimova. Unikales Baudenkmal des bulgarischen Mittelalters in Melnik. — Старобългаристика, 1979, № 2, с. 37—54.

Popov, Atanas. Le monastère „La Grande Lavra" de la capitale médievale de Tarnovo. — Bulg. histor. rev., 1979, N 4, p. 70—78.

Stančeva, Magdalina. Sredec dans l'histoire de la culture materielle et l'art de la Bulgarie

mediévale. — Старобългаристика, 1979, № 4, с. 42—50.

Vána, Zdenek. Objevy ve svete davnych slovanu. (Praha), Odeon, 1974. 226 p. ill.

В две глави разглежда славянската и прабългарската материална култура в нашите земи и в трите столици на Първа и Втора българска държава — Плиска, Преслав и Велико Търново.

Нумизматика

Възвъзова-Каратеодорова, Кирила. Принос към историята на българската сфрагистика през Възраждането. —Помощни истор. дисциплини, 1, 1979, с. 211—225.

Марков, Николай. Опит за реконструкция на антична котва, изобразена върху монетите на Аполония Понтика. — Год. Нац. политехн. музей — София, 7, 1977, с. 97—104.

Рошковска, Ана. Възрожденската глиптика като източник на историческа информация. — Помощни истор. дисциплини, 1, 1979, с. 226—246.

Юрукова, Й. Монетните находки, открити в България през 1977 и 1978 г. — Археология, 1979, № 4, с. 59—65.

Юрукова, Йорданка. Относителната стойност на монетите, циркулирали на българските пазари през XIV в. — Векове, 1979, № 6, с. 35—39.

Poutiers, Jean-Christian. Le felin de la bague-cachet de Kalojan. — Étud. balk., 1979, N 4, p. 118—126.

Епиграфика

Балканская, А. К. К вопросу греческих амфорных клеймах римского времени II—III вв. — В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979,244—248.

Бешевлиев, Веселин. Надписът на Омуртаг. — В: Прослава на Велико Търново. Сборник. С., 1978, 196—199. (=в. Велико Търново, 1968 г.).

Бешевлиев, Веселин. Старохристиянски надгробен надпис от п-ов Атия. — Археология, 1979, № 4, с. 44—45.

Колосовская, Ю. К. Новые публикации эпиграфических памятников по истории дунайских провинции. — ВДИ, 1978, № 4, с. 165—183.

Любенова, Венеция. Римска военна диплома от Перник. — Археология, 1979, № 4, с. 41—44.

Панайотов, Николай. Грузински епиграфски паметници. — Векове, 1979, № 5, с. 76—77.

Шанидзе, Акакий. Новооткрытые надписи в Болгарии. — Изв. АН ГССР. Сер. яз. и лит. (Тбилиси), 1978, № 3, с. 93—94.

Culuca, V. Cu privire la lagărul Legiunii a XI — A Claudia la Dunarea de Jos. — Pontica, 11, 1978, p. 113—118, 4 p. ill.

Музейно дело и консервация

Владикова, Елена. Гръко-илирийски съкровища от Югославия. — МПК, 1979, № 3, с. 67—68.

Състояла се от 1 февр. — 15 март 1979 г. в Националния археологически музей — София.

Дочева, Валентина. Опит за реконструкция на архитектурен ансамбъл в Мелник. — МПК, 1979, № 3, с. 54—58.

Илиева, Павлина. Изложбата „Балтите — северни съседи на славяните". — МПК, 1979, № 3, с. 68—70.

От 12 дек. 1978 до 20 януари 1979 г. в Националния археологически музей — София.

Кирова, Златка. Мелник — проблеми на консервацията и реконструкцията. — МПК, 1979, № 3, с. 47—53.

Кисьов, Иван. За музейната експозиция и профилирането на музеите. — МПК, 1979, № 3, с. 29—34.

Китов, Васил. Боянската черква — проблеми на архитектурната консервация. — МПК, 1979, № 4, с. 5—11.

Кръстанов, Георги. Софийският метрополитен и археологическото наследство. — МПК, 1979, № 4, с. 35—39.

Лазов, Гаврил. Малка пластика от древността. — МПК, 1979, № 3, с. 65—66.

Изложба в Националния исторически музей, открита на 26 януари 1979.

Млъчкова-Спасова, Анна. Музеят за история на София. — МПК, 1979, № 4, с. 64—66.

На творчески разговор в Благоевград. Национална конференция на музейните работници. — МПК, 1979, № 3, с. 25—29.

Петров, Георги. За художественото пространствено оформление на музейната експозиция. — Пром. естетика. Декор. изкуство, 1979, № 3, с. 34—39.

Пишчулин, Юрий. По някои въпроси на научното и художественото проектиране на музейните експозиции в историческите музеи на СССР. — МПК, 1979, № 3, с. 34—37.

Попов, Петър. Консервационно-реставрационни работи в черквата „Св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат" в село Добърско. — МПК, 1979, № 3, с. 42—47.

Църквата се датира в нач. на XVII в.

Станева-Гарвалова, Христина. Консервация и адаптация на черквата „Св. Варвара". — МПК, 1979, № 3, с. 58—61.

В Мелник.

Янев, Стоян. Историческият център на София — минало, настояще, бъдеще. — МПК, 1979, № 4, с. 27—34.

Дава опорно-сравнителен план на антична Сердика, средновековен Средец и съвременна София.

Bülow, Gerda. Das Archäologische Museum in Sofia. — Urania, 1978, N 2, p. 64—67.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Веселина Начева — Технологично изследване на червения фирнис от римските керамични центрове в с. Бутово, с. Хотница и Павликени, Великотърновски окръг. 1

Сава Н. Бобчев — По въпроса за термоперипатоса на Никополис ад Иструм 8

Чавдар Бонев — За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа. 15

Теодосий Смядовски — Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата на Делидушка в Преслав. 22

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Богдан Николов — Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. 30

Румен Иванов — Тегули и тухли с печати на I италийски и XI Клавдиев легион от Улпия Ескус. 42

Теофил Иванов — Милиарна колона с името на Абритус. 48

Стоян Витлянов — Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България. 54

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Златозара Гочева — M. Hampartumian. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia (=Corpus cultus equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 128 p., 123 plates and 1 map 64

Станислав Станилов — Д. Овчаров, Т. Тотев, Ат. Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., Септември, 1980. 195 с., 242 нл. . 66

ПРЕГЛЕД

XXV национална археологическа конференция в Хасково 69

КНИГОПИС 70

TABLE DES MATIERES

Veselina Načeva — Etude technologique du vernis rouge des centres céramiques romains dans les villages Butovo et Hotnica et à Pavlikeni, departement de Veliko Tărnovo. 7

Sava N. Bobčev — Sur le probleme du thermoperipatos de Nicopolis ad Istrum. 14

Čavdar Bonev — Sur la division en périodes de la culture matérielle du Haut moyen âge en Dobrudža. 21

Teodosij Smjadovski — Essai d'analyse sémantico-liturgique de la basilique de Deliduška à Preslav. 28

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Bogdan Nikolov — Sépultures thraces près du village Sofronievo, département de Vraca. . . . 41

Rumen Ivanov — Tuiles et briques avec des sceaux de la legio I Italica et dela legio XI Claudia de Ulpia Oescus. 48

Teofil Ivanov — Borne milliaire avec le nom d'Abritus. 53

Stojan Vitlianov — Instruments et ustensiles de forge pendant le Moyen âge en Bulgarie . . . 63

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Zlatozara Gočeva — M. Hampartumian. Moesia Inferior (Roman Section) and Dacia (=Corpus cultus equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 128 p., 123 plates and 1 map. 64

Stanislav Stanilov — Д. Овчаров, Т. Тотев, Ат. Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. С., Септември, 1980. 195 с., 242 нл. 66

REVUE

XXVe conference archéologique nationale à Haskovo 69

BIBLIOGRAPHIE 70

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), проф. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. I ст. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2, тел. 88-24-05 и 88-24-06
Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", тел. 71-31

Технически редактор Ив. Атанасова **Коректор А. Христова**

Дадена за набор на 3. XI. 1981 г. Подписана за печат на 11. II. 1982 г. Печатни коли 9,50 Издателски коли 8,86
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 8511 Тираж 1570 Поръчка 49 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 ЛВ.